

Bioetika u ratnim okolnostima

Sertić, Dubravka

Master's thesis / Diplomski rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:945350>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-18**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij filozofije

Dubravka Sertić

Bioetika u ratnim okolnostima

Diplomski rad

prof. dr. sc. Vladimir Jelkić

Osijek, 2014.

Sažetak

Suvremeni ratni sukobi su obilježeni velikom razornom moći koju uvelike duguju napretku biotehnologije. Znanstveni i tehnološki napredak su čovjeku u ruke stavili moć koja ima dalekosežne i potencijalno razorne posljedice za život u svim njegovim oblicima. Osim težnje k totalnom napadu na neprijateljsko društvo, glavni atribut suvremenih ratnih sukoba je i asimetričnost odnosa snaga. Više se ne može govoriti o ratu kao sukobu suverenih država. Nedržavne organizacije i pojedinci su postali važni akteri u ratovima kao aktivni činitelji, promatrači i žrtve. Posredstvom medija se ljude o ratnim zbivanjima izvještava u realnom vremenu što onemogućava kritički odmak i refleksiju.

Kako u tako izmijenjenim ratnim okolnostima pristupiti moralnoj prosudbi ratnih zbivanja? Je li tradicionalni moralni okvir primjenjiv? Kako bioetika, kao disciplina nastala zbog znanstvenih i tehnoloških napredaka u 20. stoljeću, pridonosi rješavanju problema koji se zbog tih napredaka javljaju u ratnim sukobima? Tematizirajući pojmove koji karakteriziraju suvremene ratne okolnosti i bioetičke probleme koji se u takvim okolnostima javljaju, ovaj rad dolazi do zaključka da je u ratnim okolnostima misija bioetike – znanje o tome kako koristiti biološko znanje u skladu s općim ljudskim vrijednostima – izražena jasnije nego u razdobljima mira. Rat je fenomen koji razotkriva krhkost života i realnost smrti, te kao takav predstavlja poseban izazov bioetici. Bioetika na taj izazov treba odgovoriti promjenom načina na koji djeluje i stavljanjem većeg naglaska na širenje bioetičke svijesti.

Ključne riječi: bioetika, rat, bioterorizam

Uvod

U 20. stoljeću je posredstvom tehnoloških inovacija došlo do promjene prirode ratovanja. Nuklearno, kemijsko i biološko oružje su stvorili prijetnju velike razorne moći koja omogućuje totalni napad na neprijateljsko društvo. Ratni sukobi se više ne vode samo između suverenih država već su u njih uključeni i nedržavni akteri, kao borci i odgovorni promatrači. Napredak komunikacijske tehnologije je promijenio način na koji se ratuje ali i način na koji se rat prezentira javnosti. Izravnim javljanjima sa ratom pogođenih područja se događaj prikazuje u realnom vremenu što onemogućava kritički odmak. Slike, koje su primarno sredstvo prenošenja informacija, izazivaju emocije i pomažu stvaranju predrasuda koje potenciraju moguće sukobe. Zadatak ovog rada je da istraži mogućnost etičkog propitivanja tih suvremenih ratnih okolnosti i ulogu bioetike u rješavanju problema proizašlih iz promijenjene prirode ratovanja. Osim toga, ovim se radom želi ukazati na to da rat, kao fenomen koji jasno prikazuje ekstrem odnosa života i smrti, pred bioetiku stavlja izazov koji nadilazi pronalazak odgovora na bioetičke probleme koji se javljaju u ratu. Bioetika na taj izazov treba odgovoriti određenim promjenama unutar same discipline.

Rad je podijeljen na dvije velike tematske cjeline. Prva cjelina se bavi ratom i tematizira četiri pojma s naglaskom na etičku dimenziju rata. U poglavlju koje se bavi teorijom pravednog rata, postavlja se pitanje je li ta teorija, kao tradicionalni moralni okvir unutar kojeg se propituju ratovi, primjenjiva na suvremene sukobe. Poglavlje o terorizmu pokušava unijeti pojmovna razjašnjenja u samu definiciju terorizma te razmatra mogućnost postojanja moralno opravdanog terorizma. U poglavlju o patriotizmu se pokušava ustanoviti je li patriotizam moralna dužnost i vrlina. Osim toga se postavlja pitanje: ako je patriotizam poželjna pojava, kakav patriotizam treba njegovati? Poglavlje o medijima se udaljava od etičke dimenzije rata i propituje kako mediji utječu na razumijevanje ratnih zbivanja.

Druga tematska cjelina se bavi bioetikom i to kroz dva pristupa. U prvom se tematiziraju dva bioetička problema koja se javljaju u ratu: mučenje i uporaba biološkog oružja. U poglavlju o mučenju se problemu pristupa najviše kroz razmatranje uloge liječnika u mučenju i suspendiranja temeljnih načela medicinske etike. Poglavlje o biološkom oružju se bavi analizom prijetnje koju biološki agensi u oružanom obliku mogu predstavljati i odgovornosti znanstvene zajednice u stvaranju takvog oružja. Konačno, u zadnjem poglavlju koje se tiče bioetike kao discipline, nudi se prijedlog kako bioetika može doprinijeti razumijevanju i rješavanju bioetičkih problema, i to ne samo onih koji proizlaze iz ratnih okolnosti.

1. Rat

1.1. Teorija pravednog rata

Rat je ekstremno stanje nasilja u kojem su etički principi koji vrijede u razdobljima mira naizgled suspendirani. Rat se čini kao stanje u kojem za moral nema mjesta. No ukoliko se kreće od pretpostavke da čovjek u svakom aspektu svog djelovanja, bez obzira na okolnosti, ostaje moralno i racionalno biće, ne postoji utemeljenost zahtjeva da se rat izuzme od moralne kritike.¹ Moralna kritika rata je nužna i to provedena na način koji nije apsolutan ni u pozitivnom ni u negativnom smislu. Teško je zamisliti da bi netko svaki rat smatrao moralno opravdanim, no pacifizam svaki rat smatra moralno neopravdanim. Takav stav zapravo zaobilazi moralno propitivanje rata kada do njega već dođe.

U ratu se javljaju dva temeljna moralna pitanja: Kada je opravdano krenuti u rat (*jus ad bellum*) te koji su postupci i strategije u ratu moralno opravdani (*jus in bello*)? Teorija o pravednom ratu, koju je razvio sv. Augustin², tradicionalni je moralni okvir unutar kojeg se odgovara na ta pitanja. No izmijenjena priroda ratnih sukoba, koja uključuje i sukobe koji se ne mogu nazivati ratovima u tradicionalnom smislu³, dovodi u sumnju mogućnost primjene te teorije na suvremene ratove. Iako suvremene ratne okolnosti pred teoriju pravednog rata postavljaju određene probleme, ona je ipak korisno oruđe u procjenjivanju moralne opravdanosti ulaska u sukobe i postupaka koji se u njima koriste.

1.1.1. Pravedan ulazak u rat

Kao odgovor na pitanje – Kada je opravdano krenuti u rat? – u tradicionalnoj se teoriji o pravednom ratu navodi šest uvjeta koji svi trebaju biti ispunjeni da bi se ulazak u rat smatrao opravdanim. Pribjegavanje ratu je opravdano ukoliko je razlog pravedan, namjera ispravna, odluka donešena i objavljena od strane legitimne vlasti, kao posljednje rješenje, kada postoji opravdana nada u uspjeh i ako će prouzročeno zlo biti razmjerno ostvarenim koristima.⁴ No svaki od tih argumenata sa sobom nosi određene probleme i mogućnost različitih tumačenja. Primjerice, veoma je upitno što se može smatrati pravednim razlogom. Može se reći da je to obrana od nanesene nepravde. No to i nije posve jasno. Može li država pod tim razlogom napasti prva, ukoliko opravdano sumnja da će nju napasti druga država? Koliko neposredna mora biti ta prijetnja? Smije li se pod takvim razumijevanjem pomoći

---

¹ Pristup moralnosti u ratu koje zagovara izuzimanje rata od moralnog prosuđivanja se naziva realizam.

² O povijesnom razvoju teorije o pravednom ratu vidi u: Koprak, Ivan, „Pacifizam i teorija pravednog rata“, *Obnovljeni život*, Vol. 46., No. 5., Listopad 1991., 459-472.

³ Ovdje se pod tradicionalnim ratom misli na sukob između suverenih država. Suvremeni sukobi obuhvaćaju i sukobe država s nedržavnim djelatnicima.

⁴ Primorac, Igor, „Pravedni rat“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., str. 18.

državi koja se od neke prijetnje ne može sama obraniti?⁵ Osim pravednog razloga, bitan je i pravedan motiv koji osigurava ispravnu namjeru, tj. da se pravedan razlog ne koristi kao izlika. Treći uvjet o objavi rata od strane legitimne vlasti je prestao biti presudan u suvremenim ratnim sukobima jer su u njih uključeni i nedržavni čimbenici poput terorističkih organizacija. Posljednja tri razloga su povezana s posljedicama ulaska u ratni sukob što ih čini veoma problematičnima. Oni zahtijevaju da se posljedice, i s jedne i s druge strane sukoba, predvide prije nego što do sukoba dođe, što ostavlja puno prostora za različita tumačenja.

1.1.2. Pravednost u ratu

Da bi rat bio pravedan, nije bitno samo da se u njega uđe sa svim gore navedenim uvjetima. Bitno je i da sam rat bude vođen pravedno tj. da postupci i strategije uporabljene u njemu budu pravedne. Tu postoje dva uvjeta: poštivanje zaštićenosti civila i isključenje prekomjerne upotrebe sile.

Zaštićenost civila je veoma složena tema. Stradavanje civila u ratu je neizbježno, no problem nastaje kada to stradavanje bude masovno i namjerno prouzrokovano. Etika rata je usmjerena tome da pruži što veću zaštitu civilima, no postoji nekoliko otežavajućih okolnosti. Prva je ta da je teško uspostaviti temelj nedužnosti. Naime i civili mogu sudjelovati u ratu, npr. u proizvodnji oružja. Jesu li oni legitimne mete? Postoje dva načina shvaćanja nedužnosti. Prvi bi iz grupe nedužnih izdvojio i one koji se bore i one koji im omogućavaju da se bore tako što ih opskrbljuju. To je nedužnost shvaćena u tehničkom smislu. Nedužnost se može shvatiti i u moralnom smislu, što bi podrazumijevalo da ne postoji odgovornost za borbu. No u suvremenim ratovima je često veoma teško razlikovati nedužne civile, odgovorne promatrače i borce zbog velike uključenosti nedržavnih tj. nevojnih, civilnih djelatnika. Oni nemaju oznake po kojima bi ih se moglo raspoznati i ukoliko skrivaju oružje, gotovo je nemoguće ustvrditi njihovu nedužnost. Onog trena kada ona postaje očita, već može biti kasno.

Oružje korišteno u suvremenim sukobima ima veliku razornu moć. Čak i kada se napadaju vojne mete, radijus nanesene štete je velik i može obuhvatiti i civile. No u ratovima se ne napadaju samo vojne mete. Suvremeno oružje, korišteno npr. u zračnim napadima, ne diskriminira i njegovim korištenjem često strada više civila nego vojnika.⁶ To je najveća prepreka korištenju teorije pravednog rata u suvremenim okolnostima. „Izgleda da je vrlo teško oduprijeti se društvenom i političkom razvoju događaja koji stremi „totalnom ratu“ –

---

⁵ Primjenu teorije pravednog rata na intervencijske sukobe vidi u : Holliday, Ian, „Ethics of Intervention: Just War Theory and the Challenge of the 21st Century“, *International Relations*, Vol. 17., 2003., 115-133.

⁶ Primorac, Igor, „Zaštićenost civila u ratu“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., str. 25-26.

ratu u kojem dolazi do totalne mobilizacije društva i totalnog napada na neprijateljsko društvo“.⁷

Znači li to da je rat izmakao moralnim ograničenjima ili samo to da teorija pravednog rata nema suvremenu primjenu? Vanjske okolnosti suvremenih ratnih sukoba zasigurno otežavaju primjenu moralnih ograničenja, no ratove još uvijek vode ljudi. Doista bi bilo teško dokazati da u razdoblju rata ljudi prestaju biti moralna bića u onom bitnom smislu, a to bi bio jedini argument u korist izostavljanja moralne prosudbe u pitanju rata. A ukoliko se želi govoriti o moralnosti rata, zaštitu civila treba shvatiti kao najvažniji uvjet koji se treba ispuniti.⁸ Osim tog, i ostali uvjeti sadržani u teoriji pravednog rata i dalje mogu biti korisno sredstvo za moralnu prosudbu.⁹ Konačan problem suvremenih ratnih sukoba nije u tome da se ne može utvrditi njihova moralna opravdanost, već to što, kada se ona ustvrdi ili ne ustvrdi, to ne dovede do nikakvih promjena i sankcija. U tom je kontekstu, utvrđivanje moralne opravdanosti pojedinog ratnog sukoba tek prvi korak koji se mora poduzeti.

1.2. Terorizam

Nakon završetka Hladnog rata, terorizam je postao glavna prijetnja svjetskoj sigurnosti i miru. Poziciju neprijatelja broj jedan pomogli su mu učvrstiti teroristički napadi 11. 9. 2001. godine. Od tada terorizam dominira javnim diskurzom i njega tematiziraju gotovo sve humanističke i društvene znanosti. Filozofija se temom terorizma bavi pokušavajući razjasniti pojmove koji se koriste kada se govori o terorizmu, a bavi se i moralnom dimenzijom terorizma.

1.2.1. Definicija terorizma

Igor Primorac u članku „Terorizam“ iznosi tvrdnju da se terorizam najbolje može definirati kao „promišljena upotreba nasilja, ili prijetnja njegovom upotrebom, protiv nedužnih ljudi, s ciljem zastrašivanja nekih drugih ljudi da učine nešto što inače ne bi učinili“.¹⁰ Ova definicija je korisna za rasprave o moralnosti terorizma, iako bi joj se moglo prigovoriti da je preširoka. Čini se da su rasprave o moralnosti nepotrebne, jer se terorizam smatra jednoznačno lošom stvari, iako se čak ne može jednoznačno definirati. Nedostatak jednoznačnog određenja je pogodovao tome da se oblikuje javno mišljenje koje terorizam primarno veže uz nedržavne aktere: pobunjenike, revolucionare itd. Veliku ulogu u tome

---

⁷ Primorac, Igor, „Pravedni rat“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., str. 24.

⁸ Igor Primorac načelo zaštite civila smatra gotovo apsolutnim. Iznimka mu je moralno opravdani terorizam do kojeg dolazi u iznimnoj situaciji moralne katastrofe.

⁹ Primjenu teorije suvremenog rata u analizi rata u Iraku vidi u: Antić, Miljenko, „Iraq War (2003-): Was It Morally Justified?“, *Politička misao*, god. 46, br. 1, 2009, 88-113.

¹⁰ Primorac, Igor, „Terorizam“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., str. 47.

igraju i intelektualni krugovi.¹¹ Terorizam se često definira tako da nasilje počinjeno od strane neke države ne ulazi u tu definiciju. No za potrebe razmatranja moralne dimenzije terorizma potrebno je ustvrditi da i država može koristiti terorizam da bi ostvarila svoje ciljeve. Ukoliko se zahtjeva apsolutno odbacivanje terorizma kao zlog, treba se paziti da to odbacivanje doista uključuje sve čine koji se mogu smatrati terorizmom. Primorac sa ovom definicijom izbjegava definiranje terorizma kroz počinitelja, a i kroz konačan cilj.¹² On ostavlja otvorenim da se terorizmom mogu koristiti i nepolitični akteri, poput mafije. No za potrebe ovog rada ipak treba naglasiti da je u većini slučajeva u terorističkom djelovanju ipak riječ o postizanju političkih ciljeva. Pritom treba razlikovati terorizam od rata i političkog nasilja u kojem primarne žrtve ipak nisu nedužne osobe.

Primorčeva definicija je „moralno neutralna, barem na osnovnoj razini rasprave...Naime ona povlači tek to da je terorizam općenito neispravan i stoga ne isključuje njegovo opravdanje pod stanovitim uvjetima...Još jedna prednost ove definicije jest to što pitanje moralnog statusa terorizma povezuje s teorijom pravednog rata“.¹³ Tu se dakle, primarno radi o pitanju koji su ratni postupci, taktike ili strategije moralno opravdani. Teorija o pravednosti u ratu (*jus in bello*) se pri odgovoru vodi načelom diskriminacije tj. poštivanjem zaštićenosti neboraca i isključivanjem pretjerane sile tj. s razmjerom između prouzročene štete i postignutog cilja. Oba načela mogu biti korisna u raspravi o moralnosti pojedinih terorističkih čina, no treba biti oprezan s povezivanjem terorizma s teorijom o pravednosti u ratu. Iako terorizam može biti ratna taktika, on to nije nužno pa takvo povezivanje može unijeti određene nejasnoće.

1.2.2. Moral i terorizam

1.2.2.1. Konzekvencijalizam i nekonsekvencijalizam

Može li pojedini teroristički čin biti moralno opravdan? Odgovor na to pitanje ovisi o etičkoj teoriji s čije se pozicije odgovara. „Konsekvencijalizam nam veli da ljudsko djelovanje prosuđujemo isključivo s obzirom na njegove posljedice... Ništa nije ispravno ili neispravno, obvezujuće ili zabranjeno, samo po sebi, već jedino u svjetlu svojih posljedica“.¹⁴ Primijenjen na terorizam, konsekvencionalizam će ga najčešće osuditi jer su njegove posljedice najčešće negativne. Također će mu prigovoriti ukoliko se terorističkom činu

---

¹¹ U najuglednijim znanstvenim časopisima teme državnog terorizma čine 2 % ukupnih tema, a u enciklopedijama 4-5 od ukupno stotinu strana. Vidi u: Bilandžić, Mirko, „Terorizam i restrukturiranje društvene moći“, *Polemos*, 16 (2013.) 2, str. 33.

¹² Određivanje terorizma kroz konačan cilj bi impliciralo da, ako je konačan cilj opravdan, onda sama strategija ne može biti terorizam.

¹³ Primorac, Igor, „Terorizam“, str. 48.

¹⁴ *Ibid.*, 49.

prebrzo pribjegava, bez temeljite provjere svih mogućih posljedica. „Konzekvencionalističko opravdanje nekog terorističkog čina ili politike mora pokazati tri stvari: da je cilj kojemu se teži dovoljno dobar da opravda nanese zlo; da će se terorizmom taj cilj doista postići; i da ga se ne može postići bilo kojim drugim, manje problematičnim sredstvima“.¹⁵ No problem takvog stava je što je on subjektivan. Ukoliko ništa nije ispravno ili neispravno samo po sebi, tko određuje koje su posljedice dobre, a koje nisu? Ono što meta terorističkog čina smatra lošom posljedicom, za počinitelja može biti dobra posljedica. Je li teroristički čin opravdan, ako njegov počinitelj procijeni da je opravdan? Čini se suludim očekivati da će meta protiv koje je usmjeren teroristički čin izvagati posljedice i doći do zaključka da je čin bio opravdan. Osim toga, konzekvijalizam ističe da se opravdanost nekog djela ustvrđuje „kad se sve uzme u obzir“. Što taj izraz znači? Može li se ikad zapravo „sve uzeti u obzir“? Uostalom, subjektivna usmjerenost na krajnji cilj može previdjeti utjecaj neke pojedine posljedice. Ako ništa nije ispravno ili neispravno samo po sebi, kako odrediti gdje se povlači crta? Takav stav ostavlja previše prostora za moralno opravdanje postupaka koji možda ne bi trebali biti opravdani.

Nekonzekvencionalistička etička teorija ne odbacuje posljedice, ali smatra da su osim posljedica bitne i neke druge stvari poput pravednosti. S tog je stajališta puno teže opravdati terorizam. Dva temeljna nekonzekvencionalistička prigovora terorizmu su da ne poštuje osobe i ne pravi razliku između krivnje i nedužnosti. „Poštivanje osoba može se razumjeti kao poštivanje njihovih osnovnih prava... Alternativno, poštivanje osoba može se uzeti tako da znači da se s njima ne postupa kao s pukim sredstvima“.¹⁶ Terorizam po oba određenja ne poštuje druge osobe. Prije svega, izravne žrtve terorizma su osobe čija se temeljna ljudska prava, kao što su pravo na život i slobodu, krše terorističkim činom. No te žrtve čak nisu ni primaran cilj terorizma, već puko sredstvo kojim se drugu grupu ljudi pokušava natjerati da nešto učine.

Za drugi nekonzekvijalistički prigovor terorizmu je bitno naglasiti da su žrtve terorizma nedužne. Razlikovanje između krivnje i nedužnosti je „jedno od osnovnih moralnih razlikovanja. Iz moralne i pravne perspektive dajemo mu počasnno mjesto u bilo kojem razmatranju rata ili nasilja općenito“.¹⁷ Uključenost nedužnih žrtava je jedna od temeljnih odrednica terorističkog čina. U većini slučajeva, teroristi su svjesni da su njihove žrtve nedužne, ali svoj cilj smatraju bitnijim. Osim toga, njihov cilj je izazvati strah, a ubojstvom

---

¹⁵ Ibid., 49.

¹⁶ Ibid., 50.

¹⁷ Ibid., 51.

nevinih ljudi se pokazuju kao sila na koju treba računati, koja se ničeg ne boji i koja će učiniti što god smatra potrebnim da bi postigla svoj cilj. No znači li to da terorizam baš nikad, bez obzira na posljedice, nije moralno opravdan?

1.2.2.2. Moralno opravdan terorizam

I dalje ostaje potreba da se ispituju pojedini slučajevi terorističkih napada. Postoji li neka situacija u kojoj teroristički čin može biti moralno opravdan? Primorac tvrdi da postoji, iako je iznimno rijetka. „Jer stajalište koje imam u vidu postavlja dva uvjeta: da je terorizam doista jedina metoda koja je dostupna i za koju je vjerojatno da će uspjeti te da to što će se njegovom upotrebom spriječiti jest zlo toliko veliko da se može nazvati moralnom katastrofom“.¹⁸ Tu je važno naznačiti da nisu sva moralno neopravdana djelovanja i politike ujedno i moralna katastrofa. Primorac pod tim pojmom razumijeva samo izlaganje genocidu i „etničkom čišćenju“. No šanse da narod, vjerske, rasne ili bilo kakve druge manjine izložene genocidu imaju mogućnost izvesti teroristički napad, za koji se pretpostavlja da će biti uspješan u sprječavanju ili zaustavljanju tog genocida, su veoma male. S druge strane, države će u većini slučajeva imati neku drugu opciju za rješavanje problema. Prema tome, ako je moralna katastrofa jedini slučaj u kojem je terorizam opravdan, tada velika većina terorističkih napada nije moralno opravdana.

Već prije spomenute nejasnoće oko određenja terorizma su u očima javnosti državni terorizam pretvorile u svojevrsni oksimoron. Pod terorizmom se, posredstvom medija i društvenih znanosti, primarno misli na protudržavne aktivnosti nedržavnih skupina. „Kada je riječ o svakodnevnom govoru i o medijima, to se možda može objasniti široko rasprostranjenim shvaćanjem kako je država utjelovljenje načela reda i legitimiteta“.¹⁹ No država može biti upletena u terorizam i to na više načina: njegovim financiranjem, njegovim zataškavanjem, i konačno samim izvršavanjem terorističkih čina. Država terorizmu može pribjegavati samo u nekim situacijama ili sustavno, a može ga koristiti protiv vlastitog stanovništva ili vanjskog neprijatelja. Primorac predlaže da se izraz „teroristička država“ primijenjuje samo za one države koje teror provode sustavno i protiv vlastitog stanovništva tj. totalitarne države.

1.2.2.3. Nemoralnost državnog terorizma

Svaki teroristički čin počinjen od strane države pa makar i ne bio dio sustavnog teroriziranja, Primorac smatra većim zlom od nedržavnog terorizma. On navodi četiri razloga za to, pri čemu zapravo navodi neke temeljne sličnosti i razlike između državnog i

---

¹⁸ Ibid., 52.

¹⁹ Ibid., 49.

nedržavnog terorizma.²⁰ Prvi razlog je taj što je državni terorizam razorniji. Država ima brojnija i razornija sredstva kojima širi teror. Primjer za to su nuklearne bombe čijim je bacanjem na Hirošimu i Nagasaki Japan prisiljen na predaju u II. svjetskom ratu. Nedržavne grupe se bave puno jeftinijim oblikom terorizma, iako i mnoge od njih raspolažu velikim bogatstvom. Njihovi napadi imaju najčešće manje žrtava. Kada se nakon terorističkih napada 11. 9. govorilo o „najvećem terorističkom napadu u povijesti“ tu se očito podrazumijevala definicija terorizma koja nije uključivala državni terorizam. Nekoliko tisuća žrtava je za nedržavne teroriste doista bio velik broj, no to nipošto ne znači da nikad ni u jednom drugom terorističkom napadu u povijesti nije bilo više žrtava. No ono što taj teroristički napad razlikuje od tih drugih je njegova medijska izloženost. Jean Baudrillard je u pravu kada kaže: „Bilo koje nasilje bilo bi im oprošteno, da ga ne prenose mediji („terorizam bez medija ne bi bio ništa“)“.²¹

To dovodi do drugog razloga zašto je državni terorizam veće zlo: ono se provodi u tajnosti i karakterizira ga velika licemjernost. Nedržavni počinitelji terorističkih zločina se ne skrivaju, dapače; često sami sebe razotkrivaju kao počinitelje. Terorizmu je potrebna medijska izloženost, inače ne može ispuniti svoj konačan cilj: prisiljavanje određene grupe ljudi da napravi nešto što inače ne bi napravila. Državni terorizam pak čini sve što je u njegovoj moći da izbjegne odgovornost za teroristička djela. U tom smislu su i njemu potrebni mediji, ali u svrhu zataškavanja i manipuliranja informacijama. Ako ne uspije izbjeći povezanost s nekim terorističkim činom, država će ga prikazati kao nešto što nije terorizam. I što ju se više povezuje s terorizmom, država će se više pozivati na vrijednosti nespojive s terorizmom.

Treći razlog zbog kojeg je državni terorizam veće zlo je taj što ono krši sve veće svjetske deklaracije, konvencije i sporazume o ljudskim pravima i ratnom pravu. Države imaju obveze koje nedržavne skupine nemaju i ona, ako joj je stalo do toga da doista zaštiti vrijednosti na koje se poziva, ne bi trebala pribjegavati onim metodama koje osuđuje kad ih koriste drugi. To pogotovo vrijedi u asimetričnim sukobima. Asimetričnost odnosa snaga (u vojnom, ekonomskom i političkom smislu) je jedna od glavnih karakteristika suvremenih ratova. Kada je odnos snaga nesrazmjern, sukobljene strane pribjegavaju različitim strategijama, ili bi barem tako trebalo biti. Baudrillard smatra da su teroristi koji su napali SAD 11.9. toga bili svjesni te su zato upotrijebili simboličko nasilje. „Nikada ne napasti sustav na razini odnosa snaga. To je ono imaginarno (revolucionarno) što nameće sam sustav...Premjestiti naprotiv borbu u simboličnu sferu... Izazvati sustav sposobnošću na koju

---

²⁰ Primorac, Igor, „Državni terorizam i protuterorizam“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006, 55-70.

²¹ Baudrillard, Jean, *Duh terorizma*, Meandar, Zagreb, 2003., str. 42.

on može odgovoriti jedino vlastitom smrću i vlastitim urušavanjem“.²² Država ima resurse i dužnost da potraži druga rješenja i stoga je njoj puno teže opravdati pribjegavanje terorizmu. Ukoliko ona to učini, pozivajući se na vrijednosti suprotne terorizmu, ona čini simboličko samoubojstvo. To pak dovodi do zadnjeg razloga zašto je državni terorizam veće zlo: terorizmu se kao rješenju prečesto pribjegava. No to je prigovor koji bi se mogao dati i nedržavnom terorizmu. Iako je situacija u kojoj je terorizam doista zadnje rješenje može dogoditi, takva situacija je iznimno rijetka i ne može opravdati učestalost upotrebe terorističkih napada.

Američki „rat protiv terora“ je utemeljen na pretpostavci da su američka kultura i država superiornije od npr. iračke kulture i države. No na čemu je ta pretpostavka utemeljena? Puka činjenica da se SAD bori protiv terorizma nije dostatna. Bitan je i način na koji se to radi. Ako SAD koristi terorizam da bi se borio protiv terorizma, on gubi moralni *locus standi*. „Država koja se služila terorizmom, ili davala pokroviteljstvo terorističkim skupinama i organizacijama, ili im pružala pomoć, ili podržavala druge države koje su to činile...nema moralni status neophodan za moralnu kritiku terorizma i terorista *bona fide*“.²³ No kako onda države poput SAD-a mogu pobijediti prijetnju terorizma? Baudrillard tvrdi da „Nema rješenja za tu ekstremnu situaciju, a to zasigurno nije rat, koji nudi jedino već viđenu situaciju, s istom poplavom vojnih snaga, fantomskih informacija, nepotrebnih batinanja, lukavih i patetičnih govora, rasprostiranja tehnologije i trovanja“.²⁴ Taj je odgovor realističan jer ako države Zapada doista žele pobijediti terorizam, trebaju ga bez iznimke prestati podupirati, financirati i koristiti.

1.3. Patriotizam

Nijedan fenomen nije tako usko povezan sa patriotizmom kao rat. Patriotizam - ljubav i briga za domovinu i sunarodnjake - svoj primaran izraz pronalazi u borbi za domovinu. Umrijeti u toj borbi je najveći patriotski ideal. Lav Nikolajevič Tolstoj, ruski pisac i filozof, upravo zbog te poveznice s ratom odbacuje patriotizam kao porok: „Korijen rata... [jest] isključiva želja za dobrobiti svog vlastitog naroda: to je patriotizam. Zato moramo uništiti patriotizam da bismo uništili rat“.²⁵ Sam pojam patriotizma prate mnoge pojmovne nejasnoće

---

²² Ibid., 23-24.

²³ Primorac, Igor, „Državni terorizam i protuterorizam“, str. 66.

²⁴ Baudrillard, Jean, *Duh terorizma*, str. 46-47.

²⁵ Tolstoj citiran u Nathanson, Stephen, „U obranu umjerenog patriotizma“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 37.

npr. nerazlikovanje patriotizma i nacionalizma²⁶, patriotizma i poslušnosti vlasti. No unatoč svoj problematičnosti i negativnim prizvucima, malo će tko za sebe izričito reći da nije patriot. Reći da ne voliš svoju domovinu insinuira emocionalnu distanciranost koja u društvu nije poželjna. Patriotizam za mnoge ima pozitivno značenje, no ima li ono ikakvu pozitivnu moralnu vrijednost? Je li patriotizam moralna dužnost, porok ili nijedno od toga? Kakav patriotizam treba zagovarati?

1.3.1. Patriotizam kao moralna dužnost i vrlina

Igor Primorac u članku „Patriotizam sveden na pravu mjeru“ navodi šest argumenata u korist tvrdnje da je patriotizam moralna dužnost. Ti su argumenti redom: rasprostranjenost mišljenja da je patriotizam dužnost, zahvalnost prema domovini, pravednost toga da svatko da svoj doprinos izgradnji projekta domovine, korisnost tj. dobre posljedice prihvaćanja takvog stava, nemogućnost kritičke distance od morala zajednice jer moral pojedinca ovisi o njemu i argument iz identiteta.²⁷

Argument iz uzajamnosti drži da je zemlja zajednički pothvat onih koji u njoj žive. Sve dobro što se dobiva od zemlje je zapravo plod rada onih koji u njoj žive, a briga za dobrobit zemljaka omogućuje taj pothvat. Pravedno je da svatko sudjeluje u pothvatu, inače on zemlju i zemljake samo iskorištava. No taj argument iz moralne obveze patriotizma ne uključuje brigu za one zemljake koji ne mogu, zbog raznih razloga, sudjelovati u tom pothvatu.

Argument iz korisnosti se oslanja na to da prihvaćanje patriotizma kao moralne dužnosti ima dobre posljedice pa stoga treba biti opravdano. On se oslanja na to da ljubav i brigu možemo bolje pokazati onima koji su nam blizu, s kojima dijelimo jezik i barem dio identiteta. Iako je to istina, to se čini kao veoma loš argument za moralnu dužnost patriotizma. On zemljacima oduzima neki poseban status i predstavlja ih kao osobe koje su slučajno dio pojedinčeva puta. Osim toga, tvrdnju da patriotizam ima dobre posljedice treba podvrgnuti propitivanju. A može se dogoditi i da opća dužnost činjenja dobra nadjača dužnost patriotizma. Primorac dobro primjećuje da i argument iz korisnosti i argument iz uzajamnosti ne pogađaju u bit patriotizma. Oni domovinu prikazuju kao udrugu, a ne kao zajednicu. „Zajednica je trajan i istinski oblik zajedničkog života...Udruga je nešto prolazno, površno i vještačko, puki mehanički agregat“.²⁸ Patriotizam se temelji na uvjerenju da domovina ima

---

²⁶ Predmet ljubavi u patriotizmu je patria tj. domovina, a predmet ljubavi u nacionalizmu nacija. Iako među tim pojmovima postoje sličnosti, oni nisu istoznačnice.

²⁷ Primorac, Igor, „Patriotizam sveden na pravu mjeru“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004., 59-77.

²⁸ Ibid., 69.

intrinzičnu vrijednost. Argumenti koji ju prikazuju kao nešto prolazno, veoma su slabi u dokazivanju moralne dužnosti patriotizma.

Argument iz identiteta je ultimativni argument u korist patriotizma kao moralne dužnosti. On je posebno zanimljiv kada se u obzir uzme veza između patriotizma i rata. Argument iz identiteta tvrdi da pripadanje određenoj zajednici oblikuje identitet pojedinca tj. na njegovo shvaćanje samog sebe. Pojedinaac sebe poistovjećuje sa svojom zemljom i drugi ga s njom poistovjećuju. Uspjesi njegove zemlje su nešto na što on može biti ponosan. Isto tako, zlodjela njegove zemlje su nešto čega se on može i treba sramiti. Jednako tako, kada netko napadne njegovu zemlju, on se osjeća napadnutim. Borba njegove zemlje je njegova borba. Taj je argument nesumnjivo najjači argument u korist patriotizma kao moralne dužnosti. Pojedinaac o svojoj zemlji zna više, govori njezinim jezikom, poznaje joj kulturu i običaje. On ima neposredno iskustvo života u toj zemlji, što utječe na način na koji on gleda na sebe i na svijet.

Samo postojanje tog utjecaja ne utvrđuje moralnu obvezu patriotizma. Identitet ne mora nužno imati moralnu dimenziju. Kada se pojedinac identificira kroz spominjanje određene zemlje, on to može činiti samo kao puko iznošenje činjenica da je građanin te zemlje i da u njoj živi. Čak i kada se tom identificiranju doda vjerovanje u postojanje moralne dužnosti prema zemlji, taj identitet nije izuzet od moralnog propitivanja. „Drugim riječima, nije točno da je svatko tko govori o 'svojoj zemlji' samim tim patriot. Onaj tko nije patriot nije nužno osoba s manjkavim identitetom niti pak osoba koja ne izvršava svoju moralnu dužnost. Argument identiteta u prilog dužnosti patriotizma nije uvjerljiv“.²⁹

Ako su svi argumenti za dužnost patriotizma nedostatni, znači li to da patriotizam nema neku moralnu vrijednost? Može se pokušati patriotizam opisati kao neobaveznu moralnu vrlinu. Primorac kao primjer takve vrline navodi brigu Majke Tereze za bolesne i siromašne. „Onoga tko pokazuje brigu za druge znatno veću od brige za druge koja nam je svima dužnost smatramo moralno boljim od ostalih... S druge strane, kad ne slijedimo primjer takvih ljudi to nije razlog za moralnu osudu“.³⁰ Ako je patriotizam takva vrlina, onda je patriot moralno bolji čovjek od onoga tko nije patriot, ukoliko su svi drugi uvjeti jednaki. No, patriot svoju brigu uvjetuje time da su zemlja i zemljaci njegovi. Takva partikularnost isključuje mogućnost postojanja moralne vrijednosti patriotizma. Time se ne želi reći da je patriotizam moralno loš sam po sebi. Time se samo tvrdi kako patriotizam nije jednoznačno određen kao moralna dužnost ili vrlina.

---

²⁹ Ibid., 73.

³⁰ Ibid., 74.

1.3.2. Kritika i obrana umjerenog patriotizma

Alasdair MacIntyre je u svom eseju „Je li patriotizam vrlina?“ prijepor između patriotizma i morala predstavio kao sukob između dva različita razumijevanja morala. On je svjestan toga da je patriotizam nespojiv s etikom koja zahtjeva impersonalnost. Takva etika traži odmak od pojedinačnih situacija i teži univerzalnosti. Pokušaj „liberalnih moralista“ da se patriotizam ograniči impersonalnim zahtjevima etike, MacIntyre smatra slabim.³¹ „Tim se kritičarima, međutim, čini da je patriotizam koji je tako ograničen u svom opsegu potpuno lišen snage, i to je zato što patriotsko stajalište u nekim od najvažnijih situacija stvarnog društvenog života ili dolazi u ozbiljan sukob sa stanovištem istinski impersonalnog morala ili pak, nije ništa drugo do skup praktički praznih parola“.³² Stephen Nathanson žestoko kritizira MacIntyrovu kritiku umjerenog patriotizma, tvrdeći da dvije situacije koje MacIntyre koristi da bi takav patriotizam pokazao ispraznim, ne uspijevaju to pokazati.

Prva je sukob oko manjka resursa, koji često može biti pitanje preživljavanja nacionalne zajednice. MacIntyre tvrdi da „stajalište impersonalnog morala traži takvu raspodjelu dobara u kojoj se svaki pojedinac računa kao jedan...dok gledišta patriotizma traži da svatko nastoji paziti na interese svoje zajednice“.³³ Takva situacija je prikazana kao neizbježan sukob u kojem može preživjeti samo jedna zajednica. Umjereni patrioti, prema MacIntyreu, dosljedni svom stajalištu ne bi mogli stati u obranu svoje zemlje jer nemaju razloga da njezine interese vrednuju više od interesa druge države. Oni su u tom slučaju osuđeni na suzdržavanje od biranja strana. Nathanson je u pravu kada tvrdi da je to krivo predviđena reakcija umjerenih patriota. Dok bi ekstremni patrioti bez puno razmišljanja stali u na stranu svoje domovine, umjereni patrioti bi bili primorani naći neko rješenje koje će pogodovati objema stranama. Ukoliko ga ne bi pronašli, oni bi mogli bez problema stati na stranu svoje domovine ukoliko bi to htjeli. MacIntyre ne uzima u obzir ono što Nathanson naglašava: „moral ne traži da ljudi budu ravnodušni prema tome koja će zajednica preživjeti, budući da su za svoju vlastitu grupu najdublje emocionalno vezani“.³⁴ Univerzalni moral nije u potpunosti isključiv prema partikularnim interesima, samo im ne daje primat. Treba li se umjerenim patriotima prigovoriti što žele, prije donošenja odluke da nanesu štetu drugima, iscrpiti sve druge opcije? Čini li takav stav više ili manje štete od ekstremnog patriotizma?

---

³¹ Iako MacIntyre ne koristi izraz umjereni patriotizam, on upravo takav patriotizam kritizira. Osim toga, umjereni patriotizam nije vezan isključivo uz liberalizam.

³² MacIntyre, Alasdair, „Je li patriotizam vrlina?“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004., str. 18.

³³ Ibid., 19.

³⁴ Nathanson, Stephen, „U obranu umjerenog patriotizma“, str. 43.

Drugi primjer situacije koju MacIntyre koristi protiv umjerenog patriotizma je sukob oko različitih shvaćanja dobrog života. „Impersonalno moralno stanovište... zahtijeva neutralnost ne samo između rivalskih i suprotstavljenih interesa već i između rivalskih i suprotstavljenih skupova vjerovanja o tome što je za ljudska bića najbolji način života“.³⁵ Prigovor izrečen u prvoj situaciji, se u toj drugoj samo proširuje i na područje vrijednosti. Umjereni patrioti u takvoj situaciji vrijednosti nacionalne zajednice štite upravo tako što njezin pojam „dobrog života“ podvrgavaju moralnoj prosudbi. „Ono što se ovdje želi reći jest da ako je nešto „temeljni sastojak“ nekog poimanja dobrog života, to ne znači da je ta praksa ili aktivnost izuzeta iz moralnog vrednovanja³⁶ ili kritike“.³⁷ To što umjereni patrioti moraju zadržati određeni kritički odmak prema postupcima svoje zajednice, ne znači da za nju uopće ne brinu. Univerzalni moral, samim time što je po svojoj prirodi normativan, ionako nikad nije neutralan u onoj mjeri u kojoj MacIntyre smatra da jest.

MacIntyre smatra da je kritički odmak prema moralu nemoguć jer je naše razumijevanje morala posredovano i održavano odnosom sa zajednicom. Upravo taj partikularni moral zajednice, koji je suprotstavljen univerzalnom moralu, osposobljava i održava pojedinca kao moralnu osobu. To bi značilo da je patriotizam moralna vrlina i dužnost.

„Ako, prvo,... pravila morala mogu shvatiti samo u onoj verziji u kojoj je utjelovljena u nekoj specifičnoj zajednici; i ako se, drugo, moral može opravdati samo pomoću određenih dobara koja se uživaju u okviru života pojedinih zajednica; i ako, treće, kao moralni djelatnik postojim i održavam se jedno kroz... moralnu podršku koju mi pruža moja zajednica, onda je jasno da se... moje pristajanje uz zajednicu i uz ono što ona traži od mene...ne može suprotstaviti onom što...moral zahtijeva od mene.“³⁸

Moral nacionalne zajednice najčešće nije jednoznačno definiran. Nacionalna zajednica se sastoji od mnoštva manjih zajednica čija se shvaćanja morala mogu sukobljavati. Osim toga, upravo su te manje zajednice one koje pojedincu posreduju moral pa taj argument opravdava partikularan moral, ali nije bitan za pitanje patriotizma.

Nathanson smatra da je moguće da patriotizam bude vrlina, ali da je to uvjetovano moralnim statusom kvalitetama države i naroda. Igor Primorac s pravom kritizira taj skok od obrane umjerenog patriotizma do pridavanja pozitivnog moralnog značenja umjerenom patriotizmu. Za njega ne postoji valjana argumentacija. Primorac smatra da je patriotizam, i to isključivo u svom umjerenom obliku, samo moralno dopustiv. Umjereni patriotizam je

---

³⁵ MacIntyre, Alasdair, „Je li patriotizam vrlina?“, str.19.

³⁶ Nacizam je u svojim zločinima bio vođen vizijom boljeg života i boljeg čovjeka. To je dovoljan argument u korist navedene tvrdnje.

³⁷ Nathanson, Stephen, „U obranu umjerenog patriotizma“, str. 47.

³⁸ MacIntyre, Alasdair, „Je li patriotizam vrlina?“, str. 23-24.

moralno dopustiv jer nije isključiv, nije nekritičan, i nije bezuvjetan. On dopušta drugima da brinu za svoju zemlju, ne isključuje brigu za strance, i ne isključuje uporabu razuma i moralne prosudbe pojedinih postupaka i stavova zemlje. Ekstremni patriotizam sa svojom slijepom poslušnošću može učiniti puno zla, pogotovo kad su u pitanju ratne situacije.

1.3.3. Etički i prizemni patriotizam

Umjereni patriotizam potpada pod vrstu patriotizma koju Primorac zove prizemnim patriotizmom. On predlaže, pozivajući se na Marciu Baron, da se patriotizmu doda etička dimenzija. U takvom, etičkom patriotizmu, briga za „moralni procvat“ svoje zemlje je sastavni dio patriotizma. No Primorac odlazi korak dalje i smatra da je osebujno etički patriotizam vrsta patriotizma koju bi trebalo njegovati. U takvom patriotizmu, briga za „moralni procvat“ zemlje nije samo jedan od načina na koji se pokazuje ljubav i briga za zemlju, već je jedini način. Takav patriot „bi radio na tome da njegova zemlja udovoljava moralnim zahtjevima i promiče moralne vrijednosti, kako na svome tlu tako i u odnosima sa stranim zemljama“.³⁹ Takav patriotizam brine ne samo o politici, već i o kulturi i društvu koje oblikuju moral, a vodi brigu i o moralnoj prošlosti zemlje.

Primorac navodi tri razloga zbog kojih zagovara osebujno etički patriotizam. Prvi razlog je taj što je najlakše i najrazumnije da se dobru teži tamo gdje se živi. U zemlji u kojoj živi, pojedinac je u boljem položaju utvrditi što je dobro, a što ne. Osim toga, lakše će postići da se njegov stav čuje i prihvati u njegovoj zemlji. Ako postoje određeni problemi u zemlji, stanovnici te zemlje su oni koji su ga pozvani riješiti. Drugi razlog je taj da, ako zemlja čini nešto vrijedno moralne osude, njezini građani su ti koji često imaju koristi od toga. Stoga, mora postojati osjećaj kolektivne odgovornosti, s razlikovanjem aktivnog donošenja i provođenja odluka i pasivnog prihvaćanja koristi koja proizlazi iz nemoralnog djela. Ta dva razloga svoju posebnu dimenziju dobivaju u demokratskom sustavu. U takvom se sustavu odluke donose u ime naroda i na narodu leži konačna odgovornost za njih. Oni su odgovorni za uočavanje nemoralnih odluka i borbu protiv njih. Njihova odgovornost ne počinje i ne završava na dan kada biraju svoje zastupnike. Oni moraju konstantno biti budni, bez obzira na to jesu li na izborima pobijedili oni za koje su oni glasali.

Taj posljednji argument je posebno značajan za povezanost patriotizma i rata u suvremenom svijetu. Narod u čije se ime kreće u rat i koji će od toga profitirati, mora se pobrinuti za moralnu opravdanost ulaska u rat i moralnost ratnih strategija i postupaka. Ipak, nijedan od ta tri argumenta ne utemeljuje osebujno etički patriotizam kao moralnu dužnost.

---

³⁹ Primorac, Igor, „Patriotizam: prizemni i etički“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., str. 101.

No ukoliko će netko biti patriot, on bi trebao pokazati brigu za moralnost svoje zemlje. Njega mogu popratiti i načini brige svojstveni prizemnom patriotizmu, no bez etičke dimenzije patriotizam je prazan.

1.4. Mediji

Munjevit napredak komunikacijskih tehnologija u posljednjih nekoliko desetaka godina, promijenio je prirodu medija, a posredno i našu stvarnost i stvarnost rata. Tehnološki napredak je oduvijek mijenjao stvarnost ratovanja, te je često bio potican, financiran i ostvarivan upravo za ostvarivanje vojnih ciljeva. Računala i Internet su samo neki od novijih primjera tehnologija razvijenih za potrebe vojnog sektora i tek kasnije prenesenih u civilnu upotrebu. Što se komunikacijske tehnologije više razvijaju, granica između virtualnog i stvarnog postaje sve nejasnija i to je problem usko vezan uz ulogu medija u suvremenom ratu. Na koji način mediji utječu na razumijevanje budućih i prošlih ratnih zbivanja? Je li rat učinjen stvarnijim ili je njegova priroda zamagljena time što nam se informacije o ratu, putem medija, nude kao slike na ekranu?

1.4.1. Informacijski rat

Suvremeni rat je informacijski rat koji „mjeri razmjere snage između zaraćenih strana prema količini informacija. Tako odlučujući element za vojni uspjeh postaje sposobnost stvaranja i povećavanja raskoraka u informacijama u odnosu prema neprijatelju“.⁴⁰ Takav se rat zapravo odvija prije samog oružanog sukoba i integriran je u sustav različitih informacija koji postaje suvremeno bojište. Bitnu ulogu u tom sustavu igraju elektronički sustavi na razini računala. To se pokazalo posebno istinitim 2013. godine kada je Edward Snowden, bivši sistemski administrator za CIA i NSA, priznao da stoji iza objave dokumenata koji su razotkrili da vlada SAD-a, u suradnji s vladama drugih država i telekomunikacijskim kompanijama, vrši globalno nadziranje i prikupljanje informacija prateći on-line aktivnosti američkih i stranih državljana.⁴¹ Informacije dobivene tim nadziranjem, koje se prikupljaju u golemim centrima, mogu se iskoristiti da se retroaktivno konstruiraju kretanja, interesi i komunikacije osoba koje su osumnjičene ili povezane s nekim tko je osumnjičen za sudjelovanje u nekoj terorističkoj prijetnji ili drugom zločinu. Masovno prikupljanje podataka

---

⁴⁰ Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća“, *Medijska istraživanja*, god. 6, br. 1., 2000., str. 80.

⁴¹ Za takvo nadziranje se koriste brojni programi. „Boundless informant“ je analitičko sredstvo koje brojeći i vizualizirajući metapodatke daje sažetke prikupljenih informacija. „PRISM“ je program koji traži uzorke u velikim količinama podataka. „XKeyscore“ je analitičko sredstvo koje prikuplja, sortira i analizira podatke s mogućnošću da stvori svojevrstnu mapu online interakcija nadziranog pojedinca. Snowden tvrdi da se pomoću njega može ući u e-mail bilo koje osobe, ako se zna e-mail adresa.

svakog običnog građanina smatra potencijalnim zločincem i svaku informaciju potencijalno presudnom. Takve aktivnosti i njima dobivene informacije se ne skrivaju samo od neprijatelja već i od vlastitih građana kojima se u ime njihove zaštite oduzima pravo na privatnost. Zbog tajnovitosti koja okružuje te programe, teško je ustvrditi koliko su zapravo korisni i koliko štetni mogu biti.

U informacijskom ratu „informacija ima trojnu ulogu: najprije je sredstvo koje služi vojnim silama, zatim je “okruženje ” (tzv. infosfera) u kojoj se događa rat te što je isto tako vrlo važno, ona je i cilj ratovanja. Informacijski rat obavlja se s pomoću informacija, unutar informacija i za informacije“.⁴² Mediji sudjeluju u oblikovanju informacijskog okružja tako što prezentiraju rat javnosti. Pritom se pod izrazom „mediji“ obuhvaća primarno televiziju i radio (sa informativnim i zabavnim programom) ali i „nove medije“ poput društvenih mreža Facebook i Twitter. Mediji svojom neposrednom uključenosti u ratna zbivanja, posredstvom komunikacijskih tehnologija, informaciju daju u realnom vremenu što mijenja način na koji javnost procesuirala prezentirane događaje. Kada se informacije o onome što se događa dobivaju dok se to nešto događa, kritički odmak i refleksija su onemogućeni. „Već sam pojam refleksije u etimološkome značenju pretpostavlja distancu (koja ima i vremensku komponentu) prema događanju, da bi ga moglo reflektirati (tj. odražavati). Trenutnost svjetlosne brzine ne dopušta nikakav obzor, ukida svaku distancu i znači kraj mišljenja“.⁴³ Iako se na prvi pogled može činiti da neposrednost izvještavanja onemogućava manipulaciju, izvještavanje u realnom vremenu stvara plodno tlo za manipulaciju jer opstruira razumijevanje situacije i onemogućuje refleksiju. Uostalom, izravni prijenosi gotovo nikad nisu doista izravni jer u većini slučajeva iza njih ipak stoji redatelj.

1.4.2. Ratno izvještavanje

Nekoć se medije držalo podalje od rata jer se cenzura smatrala najboljim sredstvom kontrole informacija, no danas ih se pušta blizu ratnim zbivanjima da bi uhvatili određene prizore. Cilj toga je izazvati emotivnu reakciju koja je neposredna i ne zahtijeva truda, za razliku od razumske, smislene reakcije. Do toga je moralo doći jer je napredak komunikacijske tehnologije omogućio da se država donekle zaobiđe, kad je u pitanju protok informacija. Primjer toga je takozvano „Arapsko proljeće“. U razdoblju od 2010 do 2012 u Tunisu, Egiptu, Jemenu i drugim državama arapskog svijeta događali su se brojni protesti, demonstracije i građanski ratovi usmjereni protiv ondašnjih režima. Ogorčeni državnom cenzurom „tradicionalnih“ medija, mladi i tehnološki pismeni ljudi su iskoristili nove medije

---

⁴² Ibid., 80.

⁴³ Ibid., 82.

kako bi se organizirali i privukli pažnju svjetske javnosti. Državna cenzura se pokazala kao kontraproduktivna metoda, koja je samo potaknula mlade na djelovanje. Zapadnjačke su vlade već puno ranije, SAD na primjeru Vijetnamskog rata, primijetile da cenzura ima takav učinak i da je prividna transparentnost bolje oružje za kontrolu neželjenih reakcija javnosti.

Izravne slike s bojišta su jedno od sredstava kojima se to postiže. No cenzura se još uvijek koristi jer vojska kontrolira reportere na mjestu događaja, ograničava im kretanje i pristup. Vodi ih se samo u ona područja u kojima je rizik da će snimiti nešto pogubno za imidž države, vojske, saveznika i samog rata veoma nizak. Iako postoje reporteri koji će riskirati svoje živote i tražiti informacije, oni su ipak manjina i najčešće ne rade u mainstream medijima. Obje strane sukoba žele ograničiti pristup razaranjima koja čine jer im nije u interesu pokazati kako rat doista izgleda. Cilj je neprijatelja prikazati kao onog koji čini zlo. Ukoliko novinar neke velike televizijske kuće kaže nešto što odstupa od utvrđenog scenarija, čak i izvan službenog konteksta, on biva maknut sa svog položaja.⁴⁴ Loša strana toga što informacije u današnjem svijetu kolaju velikom brzinom je to što se i nepodobne informacije uklanjaju jednako tako, ili se medijski prostor zakrči toliko da se one u njemu izgube.

Zaljevski rat, vođen 1991., prvi je rat u kojem su reporteri uživo i s mjesta borbe prenosili vijesti. Taj je rat za SAD predstavljao veliki uspjeh i pokazivanje snage američkoj i svjetskoj javnosti. No je li rat prikazivan preko ekrana bio stvaran i jednak onom koji se u stvarnosti vodio?

„Realnost rata je bila zamijenjena „kopijom“ rata koji je dostavljen televizijama diljem svijeta gdje nije bilo borbe. Amerika je bila uhvaćena u iluziju da se bori, baš kao što se um angažira u video igrici, gdje iskustvo prevari svijest koja vjeruje da je aktivni sudionik u nečemu što se ne događa. Pa, iako je borba možda bila stvarna, doživjela ju je samo mala količina ljudi na drugom kraju svijeta. „Rat“ koji je emitiran na televiziji, i prema tome rat koji je većina ljudi vidjela, zapravo nije bio stvaran.“⁴⁵

Neposredno iskustvo rata istisnuto je posredovanom konstrukcijom koja je zamijenila stvarnost.

1.4.3. Hiperrealnost i povratak realnosti

Jean Baudrillard je prije Zaljevskog rata predvidio takav razvoj situacije i sam rat je prozvao ne-događajem. U više svojih djela, najizraženije u *Simulakri i simulacija*, on se bavi odnosom realnosti, simbola i suvremenog društva. Baudrillard smatra da su u suvremenom

---

⁴⁴ Tako je reporter za vijesti američke televizijske kuće NBC Ayman Mohyeldin maknut se izvještavanja o sukobima Izraela i Hamasa u ljeto 2014., navodno zbog sigurnosnih razloga. Dan prije nego što je opozvan, na društvenoj mreži Twitter je objavio da je bio svjedokom izraelskog napada koji je ubio četiri palestinska dječaka koja su na plaži igrali nogomet. Tu je vijest popratio slikama i intervjuima koji su pokazali brutalnost napada. Na njegovo mjesto je dan poslije došao drugi reporter. Zbog pritiska javnosti, nakon nekoliko dana se ponovno vratio izvještavanju.

⁴⁵ Mordini, Emilio, „Biowarfare as a biopolitical icon“, *Poiesis & Praxis*, 2005 (3), str. 245.

svijetu simboli zamijenili realnost. Središnji pojam u njegovim razmatranjima je simulakrum. Taj pojam inače znači kopiju ili reprezentaciju stvari ili osobe, no unutar Baudrillardovih razmišljanja ga je točnije opisati kao sustav znakova ili simbola. Baudrillard razlikuje tri razine simulakrura: imitaciju, reprodukciju i simulaciju.⁴⁶ Simulakrum trećeg reda označava stanje u kojem je simulakrum u potpunosti osamostaljen i više ne treba referenta.

„Simulacija apsorbira realnost i ukida svaki kontrast spram realnosti. Više nema realnosti ili "realnog" koje bi stajalo naspram "imitacije" ili "mimikrije". Na djelu su samo stupnjevi pojavljivanja simulacija. Baudrillard drži da su masovni mediji obilježje nove epohe u kojoj stari oblici proizvodnje i potrošnje prerastaju u novi univerzum komunikacije. Istodobno se zbiva sveprisutnost reklame i nestanak javnog prostora, koji je na suptilan način popraćen nestankom privatne sfere.“⁴⁷

„Postoji isključivo interakcija između simulakrura (koji to uzajamno uspostavljaju i čuvaju), a naš je “životni svijet” samo jedan su stav simulacija koje se međusobno isprepliću... Tu realnost simulacija Baudrillard naziva i hiperrealnošću“.⁴⁸

Iz Baudrillardovih se djela može zaključiti da on smatra da je povratak realnosti nemoguć, jer je nemoguć i kritički odmak spram takve medijski posredovane stvarnosti. No rat, na jednoj osobnoj razini, još uvijek može ponuditi prozor u realnost, iako se i taj prozor zatvara. Svjedočenja vojnika i civila stradalih u ratu još uvijek mogu probijati medijsku blokadu. Vojnici će u budućnosti sve teže razumijevati rat jer i njihovo viđenje rata postaje sve više posredovano. U ratovima 20. stoljeća je počela velika promjena načina ratovanja. Razvijena su i korištena brojna oružja koja su omogućila veće razaranja postignuto s veće udaljenosti. U II. svjetskom ratu su bačene dvije nuklearne bombe koje su ubile stotine tisuća ljudi. Paul Tibbets, pilot aviona Enola Gay s kojeg je bačena bomba na Hiroshimu, u svakom je svom intervjuu sve do smrti izjavljivao da ne osjeća krivnju i da bi ponovno bacio tu bombu jer je spasila više života nego što je uzela.⁴⁹ No vojnik koji ubija neposredno, ne može si tako lako racionalizirati svoje postupke jer njegovo nasilje nije posredovano. On pred sobom ima čovjeka od krvi i mesa, a ne neku ideju, ekran ili gumb. Treba li čuditi Tibbetsov nedostatak žaljenja? Neposredna smrt jedne osobe može imati razorniji učinak na psihi počinitelja nego posredno ubojstvo stotine tisuća.

---

⁴⁶ „Krivotvorina je prevladavajući obrazac u "klasičnom" razdoblju, od renesanse do industrijske revolucije. Proizvodnja je obrazac koji prevladava u industrijskoj revoluciji. Simulacija je obrazac današnjeg stupnja kojim upravlja kod. Simulakr prvog reda odvija se prema prirodnom zakonu vrijednosti, onaj drugoga reda, sukladno tržišnom zakonu vrijednosti, a onaj trećega, prema strukturalnom zakonu vrijednosti.“ Baudrillard, Jean, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001., str. 69.

⁴⁷ Kalanj, Rade, „Postmodernistički vidokrug Jeana Baudrillarda“, Predgovor u; Baudrillard, Jean, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001., str. XV.

⁴⁸ Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća“, str. 83-84.

⁴⁹ Goldstein, Richard, „Paul W. Tibbets Jr., Pilot of Enola Gay, Dies at 92“, *The New York Times*, <www.nytimes.com/2007/11/01/obituaries/01cnd-tibbets.html>

Vojnici 21. stoljeća imaju sve veći problem u razlikovanju stvarnosti i simulacije, čak i u neposrednoj borbi. To su generacije odrasle na ratnim video igricama pa izlazeći iz svojih baraka, odlaze pucati u stvarne neprijatelje. U svoju obranu kažu kako ih u stvarnosti to uopće nije pogodilo jer je bilo analogno igrici.⁵⁰ Sve dalekosežne posljedice toga se tek trebaju pokazati. U međuvremenu se čini da je Baudrillard možda bio u pravu. U svakom slučaju, čak i ako nije nemoguće, sve je teže razlikovati stvarnost i simulaciju.⁵¹

1.4.4. Sredstva manipulacije

1.4.4.1. Pseudodogađanja

Gledanje kadrova rata u realnom vremenu, ne samo da onemogućuje refleksiju o tim kadrovima; ono ju praktički čini nemoralnom. Tražiti da se stane i razmisli, dajući truda upoznati obje strane sukobom dok ljudi umiru se čini nehumanim. Stvara se osjećaj da je hitra reakcija na tu patnju nužna - s isključivim ciljem da država od javnosti dobije odobrenje za svoje vojne akcije. U svijetu slike više nije bitno jesu li političari iskreni, već izgledaju li tako. Nije bitno što govore, već kakav dojam ostavljaju. U svrhu promidžbe ratnih ciljeva koriste se izrazi nabijeni emocijama pa se vojnike naziva „našim hrabrim sinovima i kćerima“, rat „borbom za slobodu“ ili „rat protiv terora“ a protivnički režim „čudovišnom tiranijom“. Dramatične osobne priče predstavljaju se kao vijesti, a mišljenja raznih stručnjaka se predstavljaju kao činjenice. I tako sve ostaje na razini emocija, a one koji nude racionalnu kritiku se uklanja iz medijskog prostora. Cenzura nepodobnih mišljenja je suptilnija i neuočljiva pod velikom količinom umjetno stvorenih vijesti tj. pseudodogađanja.

Pseudodogađanje bi se moglo definirati kao svaki događaj, umjetno stvoren ili uzrokovan, kojem je primarni cilj stvaranje javnog interesa i medijskog praćenja.⁵² Pseudodogađanja su moćna „zato što mogu izazvati snažne emotivne odgovore na prevladavajuću stvarnost oko nas i zamijeniti je izmišljenim, patvorenim isповijestima koje se često prihvaća kao istinite. Ona redefiniiraju stvarnost sukladno parametrima što ih određuju njihovi priređivači. Ti priređivači, koji ostvaruju goleme dobiti prodajući opsjene, imaju jasan

---

⁵⁰ Vargas, Jose Antonio, „Virtual Reality Prepares Soldiers for Real War“, *The Washington Post*, <<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/02/13/AR2006021302437.html>>

⁵¹ To što koristim medijska izvješća o događajima koje opisujem (i kojima nisam prisustvovala, ali o njima pišem) na neki način dokazuje da je odmak od medijskog posredovanja stvarnosti nemoguć.

⁵² Jedan primjer su debate političkih kandidata uoči izbora. John F. Kennedy i Richard Nixon su se suočili u prvim predsjedničkim debatama 1960. godine, a televizijske debate su od tada postale neizbježan dio političkog teatra. U moru analiza, anketa i intervjuja koje slijede nakon takvih debata, iz vida se izgubi pitanje: Tko je sposobniji biti predsjednik? „Pobjednik“ debate se određuje na temelju dojma tj. sposobnosti kandidata da izgleda simpatično dok odgovara na postavljena mu pitanja. Političari koji su šarmantni, imaju impozantan glas i dobro držanje (kao što je bio Kennedy) imaju prednost nad onima koji možda imaju bolji plan ali ga ne znaju dobro prezentirati.

i ustanovljen interes u očuvanju struktura moći i vlasti“.⁵³ Suradnja između medija i vlasti nije tako napeta i nesigurna kao što se javnosti često prikazuje. Naravno, postoje pojedinci koji pokušavaju raditi svoj posao izvan tog teatra, no njihov je utjecaj smanjen a njihovo postojanje zapravo i poželjno jer stvara dojam da još uvijek postoji nešto što bi se moglo zvati slobodnim novinarstvom.

1.4.4.2. Filmovi kao propaganda

Pentagon sudjeluje u stvaranju većine filmova o ratu i vojsci, navodno da bi osigurao da filmovi pruže nepristranu i točnu sliku vojske. Naizgled se to uplitanje može činiti opravdano, pa čak i poželjno, no ono je ipak veoma problematično. Filmovi su utemeljeni na slici, i na njih se kao takve primjenjuju svi problemi vezani uz primat slike u javnoj sferi. Jednako su podložni manipuliranju. Kada Pentagon traži točnu sliku vojske, insinuira se da je riječ o tehničkoj točnosti tj. spominjanju ispravnih protokola, odgovarajućoj garderobi i rekvizitima i sl. no samo pristanak ili ne-pristanak onih koji rade određeni film može spriječiti da intervencija bude dalekosežnija. Osim što je oblik umjetnosti, film je i proizvod koji se treba prodati. Oni scenariji kojima Pentagon ne da odobrenje, često ne budu ni pretvoreni u film, a ako i budu, onda to bude s ograničenim budžetom i tržištem. Kako bi osigurali izlazak filma, redatelji i scenaristi pristaju na kompromise. Svojim intervencijama u film Pentagon tj. vojska dobiva paradu vojne moći i povećavanje ili popravljavanje ugleda vojske (ovisno o trenutnim potrebama), sve u svrhu zaštite i promidžbe svojih interesa. Slika rata time ne postaje ništa nepristranija ili točnija, dapače. Slika vojske utječe na način na koji je prikazan neprijatelj te može imati dalekosežan pogled na razumijevanje određenih povijesnih i budućih ratnih događanja.

Radnja filma *Ratna pravila* (2000. godine, redatelj William Friedkin) započinje u Jemenu tijekom opsade američke ambasade. Prosvjednici na tlu viču i bacaju kamenje, prosvjedujući protiv američkog utjecaja u području, a povremeno se čuje i paljba s okolnih krovova. Marinci su pozvani da pozovu pri evakuaciji, no nakon pucnjave u kojoj strada nekolicina marinaca, njihov zapovjednik naređuje da se zapuca po prosvjednicima jer je primijetio odbljesak oružja u gomili. Marinci tada ubijaju 80-ak ljudi i ranjavaju još stotinjak. Zapovjedniku se, primarno zbog negativnog publiciteta usmjerenog prema SAD-u, sudi. Tijekom suđenja se pokaže da je doista dobro procijenio situaciju jer je jedna snimka pokazala da su svi prosvjednici, među kojima je bilo i žena i djece, bili naoružani. Scena pokolja se u filmu prikazuje više puta, s različitom količinom detalja i iz različitih kutova.

---

⁵³ Hedges, Chris, *Carstvo opsjena*, Algoritam, Zagreb, 2011., str. 66-67.

Stvara se iluzija da se o događaju zna sve što se treba znati. Naizgled mirni civilni prosvjednici su prokazani kao teroristi, i time njihovo ubojstvo postaje opravdano. Promatrani su i osuđeni kao gomila. Ne znaju se njihova imena ni išta drugo o njima. Na kraju filma, gledatelje se obavještava o sudbini likova nakon posljednje scene, baš onako kako se to čini na kraju filmova napravljenih prema istinitoj priči. Film je ADC (American-Arab-Anti-Discrimination Committee) opisao kao „vjerojatno najopakiji protuarapski rasistički film što ga je ikada snimio neki veliki hollywoodski studio“.⁵⁴ Film je dva tjedna u kinima bio najgledaniji film a jedan je filmski kritičar u svojoj kritici filma napisao sljedeće: „publika s kojom sam gledao film [je] navijala kad su marinci klali civile“.⁵⁵

Ovo je samo jedan primjer toga kako opisi rata i terorizma u Hollywoodskim filmovima, koji bivaju gledani diljem svijeta, pomažu širenju stereotipa i potiču crno-bijelu verziju stvarnosti u kojoj dominira sukob „ja protiv Drugog“. Nekoć su glavni protivnici američkim junacima bili Rusi, danas su to Arapi. Ali priča ostaje ista i još uvijek nije nepristrana. „Popularna kultura i njezine konvencije dio su konteksta i okolnosti, ideja i informacija u okvirima kojih [se oblikuje mišljenje javnosti]“.⁵⁶ U američkoj su pop-kulturi ljudi iz drugih kultura često samo klišeji.⁵⁷ Oni nisu razvijeni likovi, često nemaju i ime. Stereotipi i predrasude koji se potiču takvim likovima se pripisuju svim pripadnicima njihove zajednice. „Nije riječ samo o tome da je terorist šablona, jednodimenzionalni lik čija je jedina funkcija da u zaplet unese fanatizam, nered i prijeti smrću Amerikancima. „Narodu“, toj općenitoj kategoriji običnih ljudi iz koje potječu i teroristi, pripisuju se iste osobine koje imaju i oni koji izvode teroristička djela“.⁵⁸ Svatko je od njih potencijalna prijetnja. O njima Amerikanci ne znaju ništa osim da ih oni mrze. A mržnja protivnika je univerzalno opravdanje. Dok će protagonist za sebe uvijek naći opravdanje, neće primijetiti da i antagonist na isti način pronalazi opravdanje za sebe.

---

⁵⁴ Sardar, Ziauddin, Davies, Merryl Wyn, *Zašto ljudi mrze Ameriku?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003., str. 41.

⁵⁵ Ibid., 41.

⁵⁶ Ibid., 43.

⁵⁷ Stereotipi se šire i u televizijskom zabavnom programu, no u ratnim filmovima su posebno izraženi zbog čega se ovdje takve filmove izdvaja kao „predstavnik“ pop-kulture.

⁵⁸ Ibid., 44.

2. Bioetika

2.1. Bioetički problemi u ratnim okolnostima

2.1.1. Mučenje

Tokijska deklaracija Svjetskog medicinskog udruženja, nastala 1975. godine, mučenje definira kao „namjerno, sistematsko ili okrutno nanošenje fizičke ili psihičke patnje od strane jedne ili više osoba, koje djeluju samostalno ili po nalogu bilo koje vlasti, u cilju prisiljavanja druge osobe da pruži informacije, učini priznanje ili iz bilo kojeg drugog razloga“.⁵⁹ Pitanje mučenja kao etičkog problema je naizgled riješeno. Mučenje je gotovo univerzalno osuđeno kao nemoralan čin te kao takvo proglašeno ilegalnim. No mučenje je gotovo jednako univerzalno i upotrebljavano, između ostalog i u ratnim sukobima. Posebno je zabrinjavajuća velika uloga medicinskog osoblja, ponajviše liječnika i psihologa, u osmišljavanju i provođenju mučenja te u prikrivanju ozljeda i smrti izazvanih mučenjem. U središtu razmatranja liječničkog suučesništva u mučenju stoji pitanje: Treba li liječnik profesionalnu dužnost koju ima u miru, u ratu podrediti nacionalnim interesima?

2.1.1.1. Sjena nacizma

Nacistički zločini u II. svjetskom ratu izveli su mučenje kao etički problem pred širu javnost koja je bila zgrožena okrutnošću i nehumanošću eksperimenata koje su liječnici i znanstvenici poput Josefa Mengela provodili nad zatvorenicima u koncentracijskim logorima. Sve važnije konvencije i deklaracije nakon II. Svjetskog rata su osudile praksu mučenja i eksperimentiranja nad zatvorenicima. Već spomenuta Tokijska deklaracija u prvom članku navodi slijedeće: „Liječnik ne smije odobravati, dopuštati ili učestvovati u torturi ili drugim oblicima okrutnih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka, bez obzira na prijestup za koji je žrtva u ovakvom postupku osumnjičena, optužena ili okrivljena, i bez obzira na uvjerenja ili motive žrtve, i to u svim situacijama, uključujući oružani ili građanski sukob“.⁶⁰ Prvi dodatni protokol Ženevske konvencije, dodan od strane UN-a 1977., također je u potpunosti osudio sudjelovanje liječnika i ostalog medicinskog osoblja u mučenju i svakom drugom obliku nehumanog ponašanja i zlostavljanja zatvorenika.⁶¹ Nacistički su zločini uvelike utjecali i na osnivanje bioetike kao znanstvene discipline, a nastavili su ju pratiti sve do današnjih dana.

---

⁵⁹ WMA Declaration of Tokyo, *World Medical Association*, <www.wma.net/en/30publications/10policies/c18/index.html>

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Miles, Steven H., „Torture: the Bioethics Perspective”, *From Birth to Death and Bench to Clinic: The Hastings Center Bioethics Briefing Book for Journalists, Policymakers, and Campaigns*, ed. Mary Crowley, Garrison, NY: The Hastings center, 2008., str. 170.

Naizgled se čini da su izvučene pouke. Iako se spominjanje nacizma često koristi kao analogija u bioetičkim raspravama, upitno je koliko je to korisno ili štetno.

U današnjem svijetu Hitler i nacizam općenito se često koriste kao sredstvo kojim se zapravo staje na kraj svakoj raspravi pa tako i bioetičkoj. Često nedostaje dublje razumijevanje nacističkih zločina i njihovih posljedica pa njihovo spominjanje često zamagljuje stavove umjesto da ih informira. Upravo zbog toga uloga medicinskog osoblja u mučenju i eksperimentiranju nad zatvorenicima koncentracijskih logora veoma dugo nije bila valjano istražena u punom rasponu pa iz nje nisu mogle biti ni izvučene određene pouke. Mengele nije bio jedinstven slučaj, a nehumani eksperimenti poput njegovih nisu bili jedina aktivnost liječnika u logorima. „Liječnici su vršili selekcije [radno sposobnih i nesposobnih]... Liječnici su nadzirali ubijanje u plinskim komorama i odlučivali o tome kada su žrtve mrtve... Liječnici su naređivali i nadzirali, a povremeno i izvršavali, ubojstva slabih pacijenata u medicinskim blokovima ubrizgavanjem injekcija fenola u krvotok ili u srce“.⁶² Uloga liječnika u nacističkim zločinima nije postojala samo u koncentracijskim logorima. „Akcija T-4, tako nazvana zbog berlinske adrese njezinog središta (Tiergartenstrasse 4) uključivala je nacionalno svrstavanje Nijemaca svih vjera u kategorije pogodnih i nepogodnih, produktivnih i „neupotrebljivih potrošača“... Više od 200,000 onih koji su identificirani kao defektivni su skupljeni u institucije koje su nekoć pružale njegu i ubijeni“.⁶³ Upravo takvi eutanazijski programi, nadzirani i provedeni od strane liječnika, su omogućili holokaust i bili bi dovoljni za osuđivanje nacizma čak i da do holokausta nije došlo. U svakom slučaju, uloga koju su liječnici imali u holokaustu, i akcijama koje su mu prethodile, baca tamnu sjenu na liječnike koji svoju profesionalnu dužnost pomaganja bolesnim i nemoćnima podrede državnom interesu, bio taj interes etničko čišćenje ili borba protiv terorizma.

2.1.1.2. Liječnička uloga u mučenju

Uloge liječnika u mučenju, u suvremenim ratovima, gotovo su iste onima koje su liječnici imali u nacističkoj Njemačkoj. Steven H. Miles navodi sljedeće:

„Oni razvijaju metode mučenja koje neće ostaviti traga ili će uzrokovati veliku patnju bez ubijanja...proučavaju kako koristiti psihoaktivne, halucigene ili kaustične droge ili deprivaciju osjetila da uzrokuju patnju, anksioznost, dezorijentaciju ili regresiju. Oni određuju da su zatvorenici sposobni za mučenje. Nadziru mučenje da bi procijenili kada zlostavljanje može biti povećano bez uzrokovanja smrti ili smanjeno da se ubojstvo zatvorenika izbjegne. U nekim slučajevima, oni eksperimentiraju na zatvorenicima za potrebe nacionalne sigurnosti. Konačno, da bi zaštitili mučitelje od

---

⁶² Lifton citiran u Wikler, Daniel, Barondess, Jeremiah, „Bioethics and Anti-Bioethics in Light of Nazi Medicine: What Must We Remember?“, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 3, Number 1, March 1993., str. 41.

⁶³ Ibid., 41.

odgovornosti, liječnici ne bilježe znakove mučenja na medicinskim izvještajima i smrtnim potvrđama.“⁶⁴

Veoma su rijetki slučajevi u kojima su liječnici odgovarali za svoju ulogu u mučenju zatvorenika. Zabilježeni slučajevi u Brazilu i Ujedinjenom kraljevstvu se primarno odnose na liječnike koji u mučenju nisu aktivno sudjelovali ali su ga pomogli zataškati.⁶⁵ No, s obzirom da gotovo polovica preživjelih žrtava mučenja svjedoči o prisustvu liječnika tijekom odvijanja mučenja, očito je da je zataškavanje samo jedna od aktivnosti liječnika.⁶⁶ To prisustvo liječnika čija je profesionalna dužnost „da čuva i ponovo uspostavlja tjelesno i psihičko zdravlje pacijenta, bez obzira o kome se radi, da ublaži i olakša njegove patnje“⁶⁷ stvara dodatnu duševnu bol.

2.1.1.2.1. Liječnička etika u ratnim okolnostima

Deklaracije koje osuđuju liječničko sudjelovanje u mučenjima očito smatraju da liječnik u svakoj situaciji treba ostati vjeran dužnosti koja mu je povjerena u razdoblju mira. Michael L. Gross je jedan od onih koji se s takvim stajalištem ne slažu. U svom radu „Bioetika i oružani sukob: ocrtavanje moralnih dimenzija medicine i rata“ on tvrdi da se medicinska etika i njezini temeljni principi u ratnim okolnostima razlikuju od medicinske etike u razdobljima mira te na gore postavljeno pitanje odgovara dajući nacionalnim interesima prednost. Pravo na život, autonomiju i ljudsko dostojanstvo, temeljni principi medicinske etike u razdobljima mira, se po njegovom mišljenju u ratnim situacijama sukobljavaju ne samo jedni s drugima, već i s interesima države. Osim toga, dok medicina u razdobljima mira brine samo s pacijentima, bili oni pojedinci ili grupe, u ratu se broj aktera povećava pa tada medicina mora voditi brigu o nekoliko različitih grupa ljudi: o vojnicima (vlastitim i protivničkim), civilima (vlastitim i protivničkim) i državi. Svaka od tih grupa zahtjeva drugačije odnošenje kad su u pitanju temeljni principi medicinske etike.

Gross smatra da „rat fundamentalno skraćuje pravo na život pojedinca kao i državnu obvezu da zaštiti život. Vojnici koji se bore gube pravo na život čim dobiju pravo da ubiju. Bez obzira na to predstavljaju li neposrednu prijetnju ili se bave administracijom, bore li se za pravedan cilj ili su uključeni u otvorenu agresiju, vojnici su neprestano suočeni sa rizikom“.⁶⁸ Ni civilima se ne može obećati stopostotna zaštita prava na život. Pravo protivničkih vojnika

---

⁶⁴ Miles, Steven H., „Torture: the Bioethics Perspective“, str. 170.

⁶⁵ Miles, Steven H., „Military Doctors and Deaths by Torture: When a Witness Becomes an Accessory“, *Bioethics.net*, <www.bioethics.net/2013/02/military-doctors-and-deaths-by-torture-when-a-witness-becomes-an-accessory>

⁶⁶ Miles, Steven H.; „Torture: the Bioethics Perspective“, str. 170.

⁶⁷ Vidi fusnotu 58

⁶⁸ Gross, Michael L., „Bioethics and Armed Conflict: Mapping Moral Dimensions of Medicine and War“ *Hastings Center Report* 34, no. 6., 2004., str. 23.

na medicinsku njegu ovisi o tome jesu li prijetnja. Ukoliko su aktivna prijetnja oni nemaju pravo na život, a posredno ni na medicinsku njegu. To pravo ponovno dobivaju onog trena kada ih rane i oni prestanu biti prijetnja, ali ga isto tako ponovno gube kada postanu ponovno sposobni za borbu. Pravo na život vlastitih vojnika pak ovisi o tome koliko se brzo mogu ponovno pridružiti borbi. Pravo na život i medicinsku njegu prije svega imaju oni koji se mogu brzo vratiti natrag u borbu. Uz to, oni vojnici koji se mogu vratiti na bojište ne mogu sami odlučiti o tome žele li medicinsku intervenciju tj. gube pravo na autonomiju.

Status ratnih aktera po pitanju prava na život i prava na autonomiju je fluidan i mijenja se ovisno o raznim faktorima. Gross tvrdi da bi „ljudsko dostojanstvo trebalo ostati netaknuto promjenjivostima oružanog sukoba...No dostojanstvo i samopouzdanje su među prvim žrtvama“.⁶⁹ Gross primjećuje da je u ratu velika kušnja za upotrebom mučenja i raznih drugih okrutnih i nehumanih ophođenja s neprijateljem, te da zakoni trebaju zaštititi ljudska prava ratnih aktera. Problem nastaje kada se ljudska prava različitih aktera sukobljavaju do čega u ratu veoma lako i često dolazi. „Sloboda od lošeg ophođenja se može sukobiti sa pravom na život, što državu može dovesti do toga da žrtvuje dostojanstvo jednih da bi zaštitila živote drugih“.⁷⁰ Grossovo stajalište neizravno počiva na tvrdnji da je rat stanje u potpunosti različito od razdoblja mira. Ako je to doista tako, onda princip korisnosti, naklonjen državnim interesima, ostaje kao jedini čvrsti temelj ratne medicinske etike. Takvo gledanje na ulogu medicinskog osoblja u oružanim sukobima zanemaruje da se njihovi stavovi o moralnosti određenih čina koje moraju činiti u ratu velikim dijelom formiraju u razdoblju mira, a ne u neposrednim ratnim okolnostima. Gross ne uspijeva pokazati da razlike koje navodi fundamentalno mijenjaju prirodu liječničke profesije. Iako primjećuje da u ratu postoji velika kušnja za okrutnim i nehumanim ophođenjem prema neprijatelju, Gross se ne pita zašto ta kušnja postoji, treba li se i može li se ona ublažiti, barem kada su s tom kušnjom suočeni liječnici.

2.1.1.2.2. Zašto liječnici sudjeluju u mučenju?

Craig Klugman traži odgovor na to pitanje u obrazovanju liječnika, te spominje neovisno izvješće „Napuštena etika“ koje je krajem 2013. u SAD-u objavljeno kao rezultat istraživanja uključenosti liječničkog osoblja u mučenju i zlostavljanju zatvorenika u američkom „ratu protiv terora“.

„Izvješće tvrdi da su pretjerani postupci od strane zdravstvenih djelatnika potpomognuti trima faktorima: (1) vladinom direktivom koja je zatvorene u „ratu protiv terora“ izuzela od zaštite Ženevske konvencije koja štiti ratne zarobljenike, (2)

---

⁶⁹ Ibid., 25.

⁷⁰ Ibid., 25.

nalozima Ministarstva obrane i CIA-e koji traže da zdravstveni djelatnici prekrše svoje profesionalne i etičke dužnosti i (3) tajnovitošću koja je dopustila da se nezakonita zatvaranja i ispitivanja nastave izvan normativnog etičkog i legalnog okružja.⁷¹

Kao jedno od rješenja, autori izvješća navode i educiranje vojnih zdravstvenih djelatnika o njihovim etičkim dužnostima. Klugman pak primjećuje da je kršenje ljudskih prava od strane SAD-a posebno uznemirujuće s obzirom da se SAD predstavlja svijetu kao najveći zaštitnik ljudskih prava. Uzimajući to u obzir, postaje još nejasnije zašto liječnici sudjeluju u takvom licemjerju. Poznata bihevioristička studija o poslušnosti, koju je 1960-ih proveo Stanley Milgram, pokazala je da će većina ljudi, suočena s pritiskom autoriteta, napustiti vlastite etičke principe. S tim na umu, treba se zapitati: Tražimo li možda previše od liječnika? Klugman to pitanje postavlja u kontekst liječničkog obrazovanja za koje tvrdi da liječnike čini podložnima sudjelovanju u nehumanom ponašanju. „Medicinsko obrazovanje ne nudi kolegije o moralnoj hrabrosti i prkošenju autoritetu ili borbi protiv pritiska vršnjaka. Zapravo, medicinsko obrazovanje potiče grupni mentalitet, držanje pognute glave, znanje vlastitog položaja u hijerarhiji i traženje odobravanja od vršnjaka“.⁷² Da su medicinske škole i bolnice pune zlostavljanja je zabilježeno u brojnim novinskim člancima i studijama⁷³ pa ne treba čuditi što liječnici koji su verbalno i psihički zlostavljani od strane starijih kolega, kad im se za to pruži prilika, relativno lako postanu mučitelji. „Upravo one osobine koje su usađene u studente medicine putem skrivenog kurikuluma su one koje ih čine podložnima tome da postanu instrumenti države i sudjeluju u mučenju i zlostavljanju“.⁷⁴ Klugman predlaže da se u medicinsko obrazovanje uključi ohrabrivanje vještina koje će liječnicima omogućiti ustajanje protiv nemoralnog autoriteta. Sve je jasnije da promjene zakona i razne deklaracije neće spriječiti mučenja i zlostavljanja, ali pomnija briga o psihi, karakteru i moralu liječnika bi ih, u najmanju ruku, mogla učiniti manje čestima. Čak i ako se ne spriječi mučenje u potpunosti, trebalo bi se težiti tome da se prekine liječnička uloga u njima. Ako se od liječnika u takvom trenutku ne može tražiti pomoć, od koga može?

2.1.1.3. Zlostavljanja zatvorenika

YouGov/Huffington Post anketa provedena u travnju ove godine provjerila je razmišljanja 1000 Amerikanaca o opravdanosti korištenja mučenja tijekom ispitivanja ratnih zarobljenika. Samo 22% ispitanika smatra da mučenje nikad nije opravdano dok 31% misli da

---

⁷¹ Klugman, Craig, „Does medical education make physicians susceptible to participating in torture?“, *Bioethics.net*, <www.bioethics.net/2013/11/does-medical-education-make-physicians-susceptible-to-participating-in-torture>

⁷² Ibid.

⁷³ Chen, Pauline W., „The Bullying Culture of Medical School“, *The New York Times*, <well.blogs.nytimes.com/2012/08/09/the-bullying-culture-of-medical-school>

⁷⁴ Vidi fusnotu 70

su informacije dobivene mučenjem pouzdane.⁷⁵ Iako anketa ima određene manjkavosti, npr. nedostatak definicije mučenja, njezini rezultati otvaraju interesantna pitanja: Koliko je i čime informirano takvo razmišljanje ljudi? Mogu li korist države i javno odobravanje mučenja biti opravdanje za kršenje ljudskih prava, pogotovo kada ih krši država koja vodi ratove u ime slobode i zaštite ljudskih prava? Korištenje mučenja u takvom slučaju narušava moralni autoritet države u čije ime se ona čine. Posljedice mogu biti dugotrajne i razorne.

Američki odgovor na terorističke napade 11. rujna je bio veoma žestok te je pogodio sa nehumanom ophođenju sa ratnim zatvorenicima kojima na početku „rata protiv terora“ status ratnih zarobljenika uopće nije priznat. Tako su sredinom 2003. godine u javnost izašle slike kršenja ljudskih prava iračkih zatvorenika od strane američkih vojnika koji su ih seksualno, fizički i psihički zlostavljali u Abu Ghraib zatvoru u Bagdadu. U kolovozu 2003., tadašnji američki predsjednik George Bush izjavio je sljedeće: „Postigli smo najvažnije borbene ciljeve u operaciji 'Iračka sloboda' uklanjajući režim koji je progonio Iráčane, podupirao teroriste i bio naoružana prijetnja svjetskom miru. Sav svijet sada vidi koliko su puno Iráčani propatili pod ovim brutalnim diktatorom. Iráčani pak sada gledaju novo razdoblje zahvaljujući hrabrim muškarcima i ženama koji su došli da ih oslobode“.⁷⁶ Takva se izjava u najmanju ruku čini nekusnom, kada se uzme u obzir ono što je već tada počelo izlaziti u javnost. Kada su slike brutalnog mučenja iz Abu Ghraiba napokon zadobile pozornost američke i svjetske javnosti te suočile SAD sa ružnom stranom „rata protiv terora“, taktika se naizgled promijenila. Američki vojnici su poučavani o lokalnim običajima i tradicijama kako bi se približili lokalnom stanovništvu, a mučitelji iz Abu Ghraiba su kažnjeni i prikazivani kao monstrumi koji su iznimka, a ne pravilo. No mučenja su se nastavila i pod predsjednikom Barackom Obamom. A puni opseg zlostavljanja u Abu Ghraibu i ostalim mjestima gdje je do njih dolazilo nije moguće u potpunosti utvrditi jer se mnoge slike i dokumenti i dalje drže u tajnosti.

Ratno stanje pogoduje amoralnim, sadističkim i psihopatskim osobama koje nerijetko igraju bitne uloge na bojištima. No, veliko je pojednostavljivanje reći da su svi koji čine zločine poput onih u Abu Ghraibu ili nacističkim logorima čudovišta koja se razlikuju od većine „normalnih“ ljudi. Iako takvo razmišljanje daje utjehu „normalnim“ ljudima, ono također zamagljuje stvarnost i omogućava zataškavanje i ponavljanje takvih zločina. Zloglasni Stanford zatvorski eksperiment, proveden 1971., pokazao je da će i naizgled

---

⁷⁵ Poll results:Torture, *YouGov Global*, <today.yougov.com/news/2014/04/08/poll-results-torture>

⁷⁶ President Bush Thanks Military, *The White House*, <georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/08/20030814-2.html>

prosječni ljudi pribjeći tiraniji ako im se da moć.⁷⁷ BBC studija provedena 2002. godine, koncipirana je slično poput Stanfordske ali je dala puno detaljnije rezultate. „ Pojedinci se ulogama ne prilagođavaju slijepo ili bezumno. Oni se ponašaju u skladu s ulogom tek kad ju internaliziraju kao rezultat socijalne indentifikacije s grupom – tako da vide ulogu kao dio svog identiteta“.⁷⁸ Studija je pokazala da je za grupu čuvara osjećaj odgovornosti bio veoma važan za internalizaciju uloge koju su imali. Što su više smatrali da ljudi izvan okruženja eksperimenta neće odobravati njihove postupke, manje su se s ulogom poistovjećivali. Nepostojanje zajedničkog identiteta koje je zabilježeno kod čuvara, smanjilo je njihove grupne organizacijske sposobnosti do te mjere da nisu mogli osmisliti ni efektivan sustav smjene. Zatvorenici koji su imali zajednički identitet bili su bolje organizirani pa su mogli ostvariti svoje ciljeve zbog čega su se osjećali puno bolje kao pojedinci. „Kada ljudi ne mogu realizirati vlastite vrijednosti i uvjerenja, lakše im je prihvatiti alternative – koliko god drastične – koje nude izgled za uspjeh“.⁷⁹ Rat je situacija u kojoj se te drastične alternative pojavljuju, a ratna zbivanja dodatno opterećuju i grupe i pojedince te tada lako dolazi do tiranije.

Objektive studije pokazuju da pribjegavanje tiraniji nije nešto što čine samo amoralna čudovišta, već su tome, pod utjecajem raznih psiholoških i socijalnih faktora, podložni i prosječni ljudi. Izbjegavanje tiranije na državnoj i drugim razinama može se, kako sugeriraju rezultati BBC studije, izbjeći njegovanjem zdravih grupa koje će pojedincima omogućiti da ostvare svoje ciljeve vođeni svojim vrijednostima. To njegovanje zdravih grupa bi uključivalo reforme u obrazovanju koje bi imalo i etičku komponentu.

2.1.1.4. Instrumentalna vrijednost mučenja

To što se mučenje za potrebe ispitivanja provodi sistematično i prikazuje kao nešto potrebno, ne mijenja činjenicu da ono što mučenje čini nemoralnim – kršenje ljudskih prava i povreda ljudskog dostojanstva – ostaju prisutni i u takvom mučenju. No, čak i ako pristanemo na to da su interesi države nadređeni ljudskim pravima pojedinaca, mučenje tijekom ispitivanja zarobljenika i dalje ostaje problematično. Ispitivači ne mogu znati ima li

---

⁷⁷ Psiholog Phillip Zimbardo je 24 studenata nasumično podijelio u dvije grupe: zatvorenike i čuvare. Prije podijele nije bilo nekih većih razlika između sudionika koji su bili psihički stabilni i zdravi. Čuvarima su dane odriježene ruke da osmisle kako će održati disciplinu nad zatvorenicima. Nakon što su se zatvorenici pobunili drugog dana eksperimenta, čuvari su na njihovu pobunu odlučili odgovoriti fizičkim i psihičkim zlostavljanjem i zastrašivanjem zatvorenika. Eksperiment je prekinut nakon šest dana, na inzistiranje vanjskog promatrača. Izvor: Philip G. Zimbardo, *Stanford Prison Experiment*, <<http://www.prisonexp.org/>>

⁷⁸ Conclusions: Roles and identities, *The BBC Prison Study Official Website*, <www.bbcprisonstudy.org/bbc-prison-study.php?p=55>

⁷⁹ Conclusions: The psychology of tyranny, *The BBC Prison Study Official Website*, <<http://www.bbcprisonstudy.org/bbc-prison-study.php?p=57>>

zatvorenik potrebnu informaciju, pa se lako može dogoditi da je osoba koju se muči posve nevina, ili barem neupućena u aktivnosti o kojima se želi nešto saznati. 85% zatvorenika u Abu Ghraibu je pripadalo upravo takvoj grupi ljudi.⁸⁰ Moralna je dilema i to duguje li država neku kompenzaciju mučenima, ukoliko se pokaže da su bili nevini? Ispitivači također ne mogu biti sigurni u istinitost tvrdnji dobivenih mučenjem, a neistinite tvrdnje mogu biti veoma štetne te usporiti i ugroziti vojne akcije. Može li instrumentalna vrijednost mučenja, koja je u najmanju ruku upitna, opravdati kršenje ljudskih prava, pogotovo kad su u pitanju nevini ljudi?

Najveći prigovor zagovarateljima mučenja u svrhe ispitivanja je to što zanemaruju njegovu socijalnu dimenziju i poruku koju šalje protivnicima. Drugoga se najlakše može uvjeriti u istinitost svojih riječi kada te riječi prate djela. No kada država koja tvrdi da se bori za slobodu to radi kršeći ljudska prava, ona ruši svoj vlastiti moralni autoritet i čini svoje neprijatelje još spremnijima za borbu do smrti, te ih utvrđuje u mišljenju da se bore za pravedan cilj. Posljedice toga ostaju mnogo godina nakon što rat završi. Dok se svijet s pravom sablažnjava zločinima Islamske države⁸¹ koja sije teror područjem Bliskog istoka, mogu li zapadnjačke vlasti i javnost smoći hrabrosti da pogledaju svoju ulogu u stvaranju plodnog tla za rađanje radikalnih islamističkih grupa? Osim toga, s obzirom da američke vlasti sada izbjegavaju uplitanje u potencijalni rat, tko će pomoći ljudima kojima se prije desetak godina tako spremno pritjecalo u pomoć da ih se spasi od brutalnog režima? Može li se njihovo povjerenje ikada više zadobiti?

2.1.2. Biološko oružje

Biološko oružje se može definirati kao „živi organizmi...[virusi, bakterije, gljivice, kukci] ili zaraženi materijal proizašao iz njih, koji se koriste u agresivne svrhe s namjerom uzrokovanja bolesti ili smrti u ljudi, životinja i biljkama, i ovise o sposobnosti da se množe u napadnutom čovjeku, životinji ili biljci“.⁸² Iako se biološko oružje u ratovima koristi veoma dugo, napredovanje znanosti i tehnologije u posljednjem stoljeću je omogućilo njegovu relativno jeftinu proizvodnju i povećalo učinkovitost i raznolikost. Zajedno s nuklearnim i kemijskim oružjem, s kojim se djelomice preklapa kada su u pitanju toksini iz živih bića,

---

⁸⁰ Gross, Michael L., „Bioethics and Armed Conflict: Mapping Moral Dimensions of Medicine and War“, str. 172.

⁸¹ Islamska država Iraka i Levanta je međunarodno nepriznata država i samoprovani kalifat koji vode sunitske dihadističke grupe. Nakon proglašenja kalifata, Islamska se država 2014. godine počela naglo širiti i provoditi progone vjerskih manjina.

⁸² Beeching, Nicholas J., Dance. David A. B., Miller, Alastair R. O., Spencer. Robert C., „Biological warfare and bioterrorism: clinical review“, *BMJ*. Volume 324, 2002., str. 336.

biološko oružje se smatra oružjem masovnog uništenja. Međunarodna je zajednica zato konvencijama i protokolima zabranila njegovu proizvodnju, uporabu i skladištenje. Mnoge države te propise krše, opravdavajući to mogućom prijetnjom biološkog napada od strane drugih država i nedržavnih, terorističkih organizacija. Prijetnja zasigurno postoji, no način na koji se na nju odgovara i kako ju se prikazuje je potrebno preispitati.

2.1.2.1. Povijesna uporaba i konvencije

Uporaba trupala ljudi i životinja da bi se zagadili izvori vode je jedna od najranijih i najprimitivnijih povijesnih primjena borbe biološkim oružjem. U Srednjem vijeku, u kojem su higijenski uvjeti pogodovali širenju zaraza, trupla zaražena raznim bolestima koristila su se da bi zarazila neprijatelje. Tu su taktiku 1346. godine koristili Tataři u napadu na Caffu na Krimeji. Postoje opravdane sumnje da se kuga, koja je u 14. i 15. poharala Europu, kontinentom proširila upravo s tog područja. Virus boginja je bio korišten od strane španjolskih osvajača Srednje i Južne Amerike u 15. stoljeću. Domorodačka populacija je desetkovana zaraženim dekama koje su im osvajači dali. Istu su taktiku protiv domorodačkog naroda koristili i Britanci u 18. stoljeću. Virusom boginja su tijekom Američkog revolucionarnog rata napadani i vojnici zbog čega je George Washington uveo obavezu cijepljenja.

Tijekom I. svjetskog rata, Nijemci su pokušavali stoku zaraženu virusima *Bacillus anthracis* i *Pseudomonas pseudomallei* poslati u SAD i druge zemlje. Također postoji sumnja da su Italijom i Rusijom pokušali proširiti kugu i koleru. Njemačka je zanijekala sve optužbe i ništa nije dokazano, ali zbog prijetnje je 1925. potpisan Ženevski protokol kojim je prvi put u međunarodnom pravu zabranjena upotreba i kemijskih i bioloških oružja. Protokol je nekoliko puta ažuriran, a potpisalo ga je sveukupno 108 zemalja, od kojih se neke sumnjiče za njegovo nepoštivanje.

U II. svjetskom ratu, i razdoblju neposredno prije rata, Japanci su bili nacija koja je u više navrata optužena da je koristila biološko oružje. Od 1940. do 1944. navodno su se odvijali napadi protiv kineskih civila, a 1942. je napadnuta i kineska vojska. Zabilježeni su letovi japanskih aviona iz kojih su ispuštana zrna zaražena česticama. Na područjima na kojima su avioni viđeni, pojavila se kuga koja je uzela stotine života. No, s obzirom da se materijale izbačene iz aviona nije moglo izravno povezati s epidemijom, optužbe se nisu mogle dokazati. Osim toga, preko 3000 ratnih zatvorenika raznih narodnosti je korišteno u svrhe eksperimentiranja, a jedna trećina je preminula od posljedica bolesti kojima su zaraženi. Na zatvorenicima su eksperimentirali i Nijemci. Savezničke zemlje službeno nisu koristile biološko oružje tijekom rata, ali poznato je da su ga razvijale i bile spremne upotrijebiti.

Poslije II. svjetskog rata su postojale mnoge međusobne optužbe za uporabu biološkog oružja. Velik dio tih optužbi je bio samo dio propagandi međusobno sukobljenih država, no nema sumnje da su se biološka i kemijska oružja u tom vremenu nastavila razvijati. 1969. godine, Svjetska zdravstvena organizacija je objavila izvješće o biološkom oružju u kojem su analizirane njegove slabosti i razornost. Nakon tog izvješća, Ujedinjeno kraljevstvo i SSSR su predložili održavanje konferencije na kojoj bi se dogovorilo razoružavanje. Konferencija se održala 1972. godine i na njoj je dogovorena zabrana razvijanja, produkcije i skladištenja biološkog oružja. Zemlje potpisnice UN-u svake godine moraju davati izvješća o stanju svog naoružanja. No pitanje istraživanja u svrhu obrane nije u potpunosti riješeno što je ostavilo dovoljno slobodnog prostora da se razvijanje biološkog oružja nastavi. Potaknuta razvojem znanosti i tehnologije, istraživanja su se nastavila u još većoj mjeri.

Tijekom Hladnog rata više je ljudi ubijeno korištenjem biološkog oružja u atentatima.⁸³ Tek 1991. se dogodilo to da je neka vlada, u ovom slučaju iračka, priznala da je istraživala biološko oružje. To je SAD i zapadnjački svijet učvrstilo u namjeri da provode „obrambena“ istraživanja, a službene inspekcije i sankcije su provođene isključivo u zemljama poput Iraka i Sirije.⁸⁴

2.1.2.2. Biološki agensi

2.1.2.2.1. Kemijski i biološki agensi

Umjesto termina „biološko oružje“ konvencija iz 1972. godine koristi izraz bakteriološko oružje. Taj je izraz veoma uzak i ne obuhvaća sve organizme koji mogu biti korišteni kao oružje. Iako je izraz biološko oružje puno zahvalniji, može mu se prigovoriti da je preširok. Naime kada se govori o biološkom agensima, primarno se misli na mikroorganizme. Višestanični organizmi se koriste većinom kao potencijalni prijenosnici. U mikroorganizme koji se mogu koristiti kao biološko oružje ubrajaju se razni virusi, bakterije, rikecije, gljivice, protozoe, i toksini.⁸⁵ Toksini koji se ubrajaju u biološke agense su primarno oni koje proizvode živi organizmi. Njih treba razlikovati od uobičajenih kemijskih agensa tj. neživih otrova napravljenih ljudskom rukom.

Kemijsko oružje se od biološkog razlikuje po mnogim stvarima, primarno po lakoći proizvodnje i uporabe. „Sva oprema potrebna za proizvodnju bioloških agensa je komercijalno dostupna i procedure za njihovu proizvodnju su dostupne u znanstvenoj

---

⁸³ Jedan od poznatijih slučajeva je ubojstvo Georgia Markova, bugarskog izbjeglice u Londonu 1978. Njemu je, dok je čekao autobus, u tkivo ubrizgan toksin koji je nekoliko dana poslije izazvao smrt. Injekcija pomoću koje je sredstvo ubrizgano je bila sakrivena u kišobranu.

⁸⁴ Sheeran, Timothy J., „Bioterrorism“, *Encyclopedia of Environmental Microbiology*. 2003.

⁸⁵ Bokan, Slavko, „Biološko i toksinsko oružje“, *Medix*, God. IX, Broj 51, 2003., str. 30.

literaturi te zahtijevaju malo specijaliziranog znanja izvan osnovnog poznavanja mikrobiologije“.⁸⁶ Kemijsko oružje zahtjeva veću stručnost, a i potrebna oprema i kemikalije nisu jednako dostupne. Čiste kulture potrebne za proizvodnju bioloških agensa su se nekoć mogle nabavljati na komercijalnom tržištu. Sada, pod prijetnjom bioterorizma, i to se tržište jače kontrolira. Osim toga, rad s biološkim i kemijskim agensima može biti veoma opasan za zdravlje onog koji se nalazi u blizini, ako nisu poduzete potrebne zaštitne mjere.

Kemijsko oružje je lakše prepoznatljivo jer ga često prati određen miris a i učinak se može primijetiti već minutu nakon izlaganja.⁸⁷ Zbog toga će biti lakše uočeno. Biološki agensi mogu djelovati s određenom vremenskom odgodom, a njihov učinak se primijeti tek kada se pojave simptomi i proširi zaraza. Čak i tada se ne može odmah uočiti je li riječ o epidemiji koja se prirodno proširila ili je riječ o napadu biološkim oružjem. To je pogotovo izraženo kada se u napadu koristi mikroorganizam koji je inače prisutan na području koje se želi napasti.

2.1.2.2.2. Primjeri bioloških agensa

Američki centar za kontrolu i sprječavanje bolesti (CDC) razlikuje tri skupine bioloških agensa ovisno o veličini prijetnje koju predstavljaju. Grupa A obuhvaća one agense koji su najveća prijetnja jer se najlakše šire, imaju velike stope smrtnosti, mogu imati veliki utjecaj na javno zdravlje te izazvati paniku i nered, i zahtijevaju posebnu pripravnost javnog sustava.⁸⁸ Među te agense spadaju i oni koji se najčešće spominju kada se govori o biološkom oružju: antraks, velike boginje i botulizam.

Antraks uzrokuje bakterija koja se u organizam najčešće unosi udisanjem i utječe na dišne putove. Prvi simptomi inhalacijskog antraksa se mogu pojaviti između tjedan i mjesec dana nakon izloženosti. „Sepsa i brzo napredovanje do šoka i respiratornog zastoja su česte, a smrtnost je velika čak i s pristupom objektima intenzivne njege“.⁸⁹ Bolest se ne prenosi na osobe koje nisu bile izravno izložene bakteriji, ali kontaminirane tjelesne tekućine i krv mogu predstavljati rizik. Postoje i druge podvrste antraksa, no inhalacijski ima najveću stopu smrtnosti.

Virus boginja (velikih i malih) je navodno pobijeđen 1980. godine. Od tada se virus može naći samo u dva laboratorija u svijetu. No, unatoč tome postoji velika bojazan od upotrebe boginja u biološkom napadu. Prosječni period inkubacije je 12 dana, a među

---

⁸⁶ Sheeran, Timothy J., „Bioterrorism“, str. 3.

⁸⁷ Ibid., 4.

⁸⁸ Bioterrorism Agents/ Diseases, *Centers for Disease Control and Prevention*, <<http://www.bt.cdc.gov/agent/agentlist-category.asp>>

⁸⁹ Beeching, Nicholas J., Dance, David A. B., Miller, Alastair R. O., Spencer, Robert C., „Biological warfare and bioterrorism: clinical review“, str. 337.

simptome se ubrajaju glavobolja, groznica i osip. Nakon tih naizgled ne pretjerano opasnih simptoma slijede lezije po licu i udovima (iz kojih se cijedi zarazna izlučevina), otkazivanje raznih sustava u tijelu, a na kraju i smrt u preko 30% zaraženih.⁹⁰ Infekcija je veoma zarazna, a cijepjenje ima ograničen učinak.

Botulizam je toxin koji se sastoji od sedam neurotoksina koje proizvodi bacil *C. Botulinum*. „Najčešći oblik botulizma kod ljudi je uzrokovan probavom kontaminirane i konzervirane hrane. No simptomi uzrokovani takvim izlaganjem su veoma slični onima prouzrokovanim aerosolnim izlaganjem“.⁹¹ Prvi simptomi se javljaju u prosjeku nakon 24 sata. Simptomi uključuju zamagljen vid, osjetljivost i paraliza koja na kraju uzrokuje i smrt. Toksin botulizma nije zarazan ali je 100,000 puta toksičniji od sarina, poznatog kemijskog agensa.

2.1.2.3. Uporaba biološkog oružja

2.1.2.3.1. Bioratovanje, biozločini i bioterorizam

Laka proizvodnja i distribucija se navode kao glavni razlozi zašto je prijetnja biološkog oružja velika pa se od nje treba moći obraniti. O biološkim napadima na ljude se još uvijek velikim dijelom govori iz hipotetskih situacija. Zabilježeni slučajevi koji se navode u literaturi se mogu ponajviše pripisati kategoriji biozločina koji nemaju politički cilj i veoma su mali u svom opsegu i posljedicama.⁹²

Kada se govori o upotrebi biološkog oružja, najviše se govori o terorističkoj prijetnji tj. upotrebi biološkog oružja, primarno od strane nedržavnih organizacija, protiv nedužne grupe ljudi u svrhu ostvarivanja političkih ciljeva. Unatoč svojoj relativno lakoj proizvodnji i tek malo zahtjevnijoj upotrebi, biološko oružje je zapravo veoma neprilagođeno terorizmu.

Teroristi do svog cilja dolaze posredno. Ubojstvom ili prijetnjom ubojstva jedne grupe ljudi, oni od druge traže ispunjenje svojih zahtjeva. Profitiraju li oni doista od toga da upotrijebe oružje za koje danima nitko neće znati da je uopće upotrijebljeno? Osim toga, oni se oslanjaju na stvaranje straha i medije. Teroristički napad 11.9.2001. je ostao zapamćen jer je bio praćen medijski, i to uživo. Ljudi diljem svijeta su mogli vidjeti kako avioni pogađaju u tornjeve Svjetskog trgovačkog centra i kako se oni nakon otprilike sat vremena ruše. Strah i panika koja je tada stvorena je bila puno jača nego što bi bila da su ljudi o njoj čitali dan

---

⁹⁰ Ibid., 338.

⁹¹ Sheeran, Timothy J., „Bioterrorism“, str. 8.

⁹² Jedan od primjera je Rajneeshee kult koji je u Oregonu 1984. izazvao 750 slučajeva salmonelle. Vidi u: Beeching, Nicholas J., Dance. David A. B., Miller, Alastair R. O., Spencer. Robert C, „Biological warfare and bioterrorism: clinical review“, str. 337.

poslije u novinama. Neposredan učinak je bio jedan od glavnih faktora generiranja straha. Tog učinka nema kod biološkog oružja.

„Teroristi se moraju osloniti na medijsko praćenje da bi bili efektivi. U asimetričnim ratovima mediji – uključujući nove elektronske medije – su pretvoreni u svojevrsno „binarno oružje“ u kojem su dva elementa (napad i informacija o napadu) složeni da umnažaju efekte. Biološki napadi će teško postati pravi medijski događaji jer ne stvaraju neposredne, vidljive efekte; fali im točka na koju se mediji mogu usredotočiti... Zato trebamo očekivati buduće biološke napade samo ukoliko teroristi uspiju u tome da ih pretvore u medijske događaje.“⁹³

To nipošto ne znači da prijetnja od terorističkog napada biološkim oružjem ne postoji. Ono što se time želi reći je to da ta prijetnja nije toliko neposredna i neizbježna kao što ju se često prikazuje. To je bitno, pogotovo za moralno propitivanje „obrambenog“ istraživanja i skladištenja biološkog oružja. Biološko oružje je ipak veća prijetnja u rukama državnih čimbenika u ratnim sukobima.

Obrana od biološkog napada je glavni prioritet mnogih država. Razlozi za to su mnogostruki. Ekonomski su zasigurno među najvažnijima, no postoje mislioci koji smatraju da je riječ i o liječenju nesigurnosti zapadnih zemalja izazvanom prijetnjom terorizma nakon 11. rujna. Terorizam je doista velika prijetnja, no prije svega virtualna. Teroristički napad se može dogoditi bilo kad, bilo gdje i bilo kako i to je ono što ga čini strašnim. Uopće nije bitno što do napada zapravo ne dolazi. Sama prijetnja, tj. njezina prezentacija u medijima, stvara nesigurnost, a nesigurnost se rješava pripremom. No ta nesigurnost se prije svega javlja u javnosti i možda može objasniti zašto javnost pristaje na određene obrambene mjere ali ne i zašto se odabiru baš te obrambene mjere. Rješavati se nesigurnosti zbog destruktivne moći biološkog oružja gomilanjem tog istog biološkog oružja u konačnici samo perpetuira problem. Čini se da je riječ o političkoj igri moći, a ne o nesigurnosti.

2.1.2.3.2. Biološko ratovanje i biopolitika

Život je postao predmet suvremene politike. Danas se više ne može govoriti o političkom u izvornom smislu⁹⁴, ali se može govoriti o biopolitici. Termin je u suvremenu političku i filozofsku misao uveo Michel Foucault. „Biopolitika je za Foucaulta ulazak života i njegovih mehanizama u područje svjesnog računanja i reguliranja moći, odnosno znanja svih agenata promjene ljudskog života... Država funkcionira kao biomoć, čiji je karakter kulturno-represivni. Parola: *Live and let die* pretvara se u – 'pusti živjeti i nadziri smrt'“.⁹⁵ Imajući tu biopolitičku parolu na umu, ne treba čuditi što su ratovi i sukobi općenito postali

⁹³ Mordini, Emilio, „Biowarfare as a biopolitical icon“, str. 250.

⁹⁴ Tu se misli na grčko poimanje politike kao brige za javno dobro. U takvom poimanju, briga za život pripada privatnoj sferi.

⁹⁵ Krivak, Marijan, *Biopolitika: nova politička filozofija*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2008. str. 54-55.

krvaviji u suvremenom svijetu. „Ratovi se više ne vode u ime vladara koji se mora obraniti; oni se vode u ime egzistencije svakoga; čitave populacije se mobiliziraju u svrhu potpunog pokolja u ime životne nužnosti“.⁹⁶ Onaj Drugi samim svojim postojanjem predstavlja prijetnju koja se treba ukloniti. Genocidi i ostali krvavi zločini koji se čine u suvremenim ratovima logički slijede iz takvog poimanja rata, iako ih se često prikazuje kao odurne iznimke.

U suvremenom svijetu je biopolitika uz pomoć scientizma i moralnog nihilizma stvorila antinomiju da „život može biti branjen samo povećanjem kruga smrti“.⁹⁷ U tom se kontekstu prijetnju biološkog oružja može shvatiti kao ultimativnu strategiju biopolitike koja sam život koristi kao sredstvo kontrole života.

2.1.2.3.3. Utjecaj biološkog oružja na okoliš

Prijetnja koju biološko oružje predstavlja okolišu⁹⁸ puno je veća od one koju predstavlja izravno uporabljeno na ljudima. Napad na usjeve i stoku može imati dalekosežne ekonomske, socijalne i zdravstvene posljedice, a puno ga je teže detektirati. U ratovima je okoliš posebno izložen napadima. Vijetnamski je rat tipičan primjer rata u kojem je okoliš svjesno i izravno napadan kao ratna strategija.

„Upotreba [helikoptera] je podrazumijevala odgovarajuće terene za slijetanje, pa su, kako bi se načinio ravan teren, korištene tzv. Comando Vault bombe koje su eksplodirale iznad zemlje, a sva je snaga usmjeravana horizontalno. eksplozija ovih bombi čupala je stabla i druge prepreke, odbacujući ih i do 60 metara od epicentra, stvarajući ravan prostor površine 50 hektara. Pritisak koji bi nastao zbog eksplozije ubijao je i ranjavao životinje i ljude“.⁹⁹

Osim toga, šume su masovno uništavane da bi se prokrcio put vojnicima i teren učinio preglednijim. Vijetnancima su također biološkim otrovima uništavani usjevi, a protiv njih je upotrebljavano i kemijsko oružje. Brojni ekosustavi su nepovratno uništeni, a šteta nanesena tlu je zaustavila njegovu obradu na jako dugo vremena. Nanesena šteta je imala katastrofalne ekološke, ekonomske i socijalne posljedice.

Biotehnologija nije promijenila samo način na koji se ratuje, već i njegove ciljeve. Biološki materijal postaje ono što se ratom želi osvojiti i što se nalazi u pozadini gotovo svakog suvremenog sukoba. Biološki utemeljena industrija će u budućnosti imati sve veću ulogu, a financira se i raste pomoću prijetnje biološkog oružja. Pod tom izlikom se stavljaju

---

⁹⁶ Foucault citiran u Mordini, Emilio, „Biowarfare as a biopolitical icon“, str. 248.

⁹⁷ Ibid., 249.

⁹⁸ Prema određenju u Zakonu o zaštiti okoliša, Pojašnjenje pojmova, Članak 3, Stavak 22 „okoliš je prirodno okruženje organizama i njihovih zajednica uključivo i čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov daljnji razvoj: zrak, voda, tlo, zemljina kamena kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja kojeg je stvorio čovjek“. Stanić, Sanja, Kutleša, Anja, „Rat i okoliš“, *Polemos 11*, 2008. str. 16.

⁹⁹ Stanić, Sanja, Kutleša, Anja, „Rat i okoliš“, str. 17.

patenti na floru i faunu, pa čak i na DNK domorodačkih plemena.¹⁰⁰ Život, u svakom svom obliku, postaje samo sredstvo u rukama znanstvenika i industrijalaca.

2.1.2.3.4. Moralna odgovornost znanstvenika

Razvoj znanosti i tehnologije je biološko oružje učinilo veoma sofisticiranim. Genetički inženjering je učinio mogućim da se biološkim agensima manipulira na različite načine. Već 1997. godine je jedna američka studija definirala mogućnosti budućih generacija biološkog oružja. Te mogućnosti uključuju:

„'binarno' biološko oružje koje je (po analogiji s kemijskim oružjem) sustav s dvije komponente koje su svaka za sebe sigurne ali postaju smrtonosne u kombinaciji i 'dizajnerske' varijacije gena, virusa i kompletnih živih bića, poput himera u kojima se miješaju postojeće komponente. Čak i tehnologija koja dozvoljava popravak ili zamjenu defektivnih gena može biti iskorištena za uvođenje patogenih sekvenci. 'Pritajeni' virusi se mogu napraviti, da infektiraju domaćina ali ostaju tihi dok ih ne aktivira okidač...“¹⁰¹

Studija osim toga spominje i razvijanje bioloških agensa koji će moći utjecati na rad ljudskog organizma; pretjeranim stvaranjem medijatora upala u tijelu domaćina, kako bi se izazvao šok ili uništavanjem gena koji reguliraju ključne procese u stanicama. Danas, više od 15 godina nakon te studije, može se s pravom pretpostaviti da su barem neke od tih mogućnosti već stvarnost. No postavlja se pitanje: zašto znanstvenici uopće pomažu razvijati takve potencijalno veoma destruktivne supstance?

Znanstvenici, pogotovo oni koji rade u privatnom sektoru, nemaju kontrolu nad načinom na koji će se njihova otkrića koristiti. To se često koristi kao argument u korist izuzimanja znanstvenika od moralne odgovornosti za posljedice njihovih otkrića. Posao znanstvenika je da istražuju, a aplikaciju njihovih istraživanja određuju inženjeri, tehničari, političari i dr. Pretpostavka na kojoj takav stav počiva je to da je potraga za znanjem etički neutralna. No, opravdanost te pretpostavke je upitna iz više razloga.

Prije svega, znanstvenici često o svom radu govore i razmišljaju u kategorijama morala. To čine s pravom, jer oni ne prestaju biti moralna bića kada se bave svojim poslom. Osim toga, znanstvenici su u takvom položaju da mogu tijekom istraživanja uočiti potencijalne negativne primjene svog istraživanja. Iako njihove namjere mogu biti dobre i istraživanja legitimna, posljedice tih istraživanja ne moraju biti takve. Postoji li moralna odgovornost znanstvenika da zaustave takva istraživanja prije nego što ona uopće dođu u fazu primjene? Postoji veoma zanimljiv primjer vezan uz biološke agense koji pokazuje što se može dogoditi kada znanstvenici ne zaustave istraživanja onda kada bi trebali.

---

¹⁰⁰ Sardar, Ziauddin, Davies, Merryl Wyn, *Zašto ljudi mrze Ameriku?*, str. 79-82.

¹⁰¹ Mordini, Emilio, „Biowarfare as a biopolitical icon“, str. 243.

Virus boginja je do 1980. pobijeđen, kada su u pitanju prirodne zaraze. Znanstvena je zajednica to smatrala svojim velikim uspjehom. Države koje su predvodile napore da se bolest pobijedi, SAD i SSSR, su zadržale određenu zalihu virusa.

„Dok su Svjetska zdravstvena organizacija i ostali debatirali o tome trebaju li se preostale zalihe uništiti, neki su znanstvenici istupili protiv toga. Smatrali su da se zalihe trebaju zadržati kako bi se istraživanje boginja moglo nastaviti. Neki su čak protiv uništavanja vrste virusa koristili moralne argumente. Odluka da se zalihe unište je odgođena i one su tada počele biti iskorištavane.“¹⁰²

Virus je pretvoren u oružje i učinilo ga se otpornijim na cjepiva, a postoje opravdane sumnje da je ponovno pušten u svijet. U dva navrata su znanstvenici mogli doista zaustaviti virus boginja, no to nisu učinili. Znanost treba služiti čovječanstvu, i to je učinjeno time što je virus uništen. Neumorna potraga za znanjem koja znanost pretvara u svrhu samoj sebi je to učinjeno dobro poništila. I to u ime istraživanja čija je korist upitna, a šteta poznata.

Znanje nije etički neutralno, već je etički dvoznačno. To je očito kada se razmatra tema biološkog oružja. Između onog istraživanja koje se nominalno vrši u svrhu obrane od napada biološkim oružjem i onog istraživanja koje se vrši radi ostvarivanja napada biološkim oružjem nema neke bitne razlike. Otkrića dobivena u oba se mogu koristiti i u dobre i u loše svrhe. Znanstvenici toga trebaju biti svjesni i učiniti što je u njihovoj moći da osiguraju da se njihovo znanje i istraživanja ne koriste u nemoralne svrhe. Ako se želi od znanstvenika da donose moralne prosudbe, za to ih se treba i osposobiti. Isto vrijedi i za inženjere i političare i svaku drugu osobu koja ima udio u istraživanju i primjeni potencijalno opasnih znanja.

Povijesno iskustvo nam govori da znanstvena istraživanja trebaju imati granice. Zločini počinjeni u ime znanosti tijekom II. svjetskog rata i neposredno nakon, potaknula su osnivanje nove znanstvene discipline – bioetike. Nova postignuća na području tehnike i znanosti predstavljaju nove izazove za život u svim njegovim oblicima. Pravi odgovor na njih se još čeka.

2.2. Bioetika u ratnim okolnostima

2.2.1. Mogućnost etike u ratnim okolnostima

Emmanuel Lévinas u predgovoru svog djela *Totalitet i beskonačnost* tvrdi da rat čini moral smiješnim jer ga isključuje i poništava njegove bezuvjetne imperativne.¹⁰³ No Branko Klun je u pravu kada tvrdi da je veći problem „ako rat ignorira moral (i obratno), ako se rat događa kao medijski spektakl, koji u svojoj hiperrealnosti ostaje onkraj dobra i zla. Ili, ako je

---

¹⁰² Koepsel, David, „On Genies and Bottles: Scientists’ Moral Responsibility and Dangerous Technology R&D“, *Science and Engineering Ethics*, 2010, str. 121.

¹⁰³ Lévinas, Emmanuel, *Totality and Infinity*, Duquesne University Press, 1969., str. 2.

čak moral uključen u spektakl kao njegov konstitutivni dio (kada se ratuje i ubija iz visokih moralnih motiva)¹⁰⁴. Čini se da se u suvremenim ratovima teži upravo jednoj od tih opcija: moral se ili ignorira ili zloupotrebljava. Takvo stanje stvari ne čini rat iznimkom, već je indikativno za opće stanje morala u suvremenom svijetu.

„Rat ne stvara apsolutno nikakvu novu situaciju: rat jednostavno pogoršava trajnu ljudsku situaciju tako da ju više ne možemo ignorirati. Ljudski život je oduvijek bio življen na rubu provalije... Mi smo u krivu kada uspoređujemo rat sa „normalnim životom“. Život nikad nije bio normalan.“¹⁰⁵ C. S. Lewis je te riječi izgovorio 1939. studentima u Oxfordu, na predavanju pod nazivom „Učenje u vrijeme rata“. Iako se u njemu Lewis ne bavi pitanjem morala u ratu, njegovi su zaključci primjenjivi. Ukoliko se složimo s Lewisovom tvrdnjom da rat ne stvara novu situaciju, nužno moramo prihvatiti da je ignoriranje morala u pitanjima rata neopravdano. Ako se društvo i pojedinac u razdobljima mira bave moralnim pitanjima, onda se njima trebaju baviti i u ratu. Protivnici te tvrdnje moraju braniti stav da se pojedinac ni u razdoblju mira ne treba rukovoditi moralnim načelima. No tako što je teško obranjivo. Rat je ekstremna situacija, ali ne mijenja ljudsku bit. Čovjek u ratu ili pripremama za rat ne prestaje biti moralno biće, niti se odjednom počinje voditi nekim drugim moralnim načelima.

Ako vojnici koji mučenjem pokušavaju dobiti informacije od ratnih zarobljenika misle da njihov cilj opravdava sredstvo, to je velikim djelom zato što se ta maksima uvukla u sve spore društva. Upravo se zato ona može održati i u pitanjima rata. Znanstvenici koji misle da potraga za znanjem treba biti slobodna od moralnih ograničenja su isto tako samo jedna grupa ljudi koja smatra da je to put do napretka i boljeg života za čovječanstvo. Iako se često prikazuje da rat zahtjeva igru po drugačijim pravilima, svi moralni ustupci koji se u ratu čine proizlaze iz morala kako je on shvaćen u razdobljima mira. Svi problemi koji se tada javljaju su samo pogoršana slika uobičajene ljudske situacije koju više ne možemo ignorirati.

To podjednako vrijedi i za bioetičke i etičke probleme. Bioetički problemi ipak predstavljaju svojevrsnu novost, u smislu da se o njima govori u posljednjih stotinjak godina i da je bioetika kao disciplina još mlađa. Bioetiku zapravo možemo shvatiti kao „multi – odnosno – interdisciplinarni projekt u čijim se okvirima istražuju: 1) vrijednosti i norme koje se tiču dobra i zla, odnosno ispravnog i pogrešnog u kontekstu života uopće, to jest njegovih najrazličitijih manifestacija i 2) individualni i grupni stavovi o rečenim vrijednostima i

---

¹⁰⁴ Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća“, str. 65.

¹⁰⁵ Lewis, C.S., "Learning in War-Time" *The Weight of Glory and Other Addresses*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Co., 1965. str. 44

normama“.¹⁰⁶ Ljudi nikad ranije u povijesti nisu u rukama imali moć da izmjene i unište sebe i sav život na Zemlji. Ta moć nigdje nije očita kao u razornosti suvremenih ratova i oružja. Rat nas suočava sa životom i smrti na jedan poseban način. Lewis se u svom govoru osvrće i na to.

„Što rat čini sa smrti? Nipošto ju ne čini češćom: 100% nas umire i taj postotak se ne može povećati. Neke smrti rat učini ranijima, ali stvarno ne mislim da je to ono čega se bojimo. No, rat ipak čini nešto sa smrti. Tjera nas da ju zapamtimo. Rat nam smrt čini stvarnom: i većina velikih kršćana prošlosti bi to smatrala jednim od njegovih najvećih blagoslova. Oni su smatrali da je dobro za nas da uvijek budemo svjesni svoje smrtnosti. Sav životinjski život u nama, sva planiranja sreće centrirana u ovom svijetu, oduvijek su osuđeni na posljednju frustraciju. U običnom vremenu samo mudri ljudi to shvaćaju. Sada i najgluplji od nas to znaju.“¹⁰⁷

Upravo zato što rat na površinu izvlači tu „posljednju frustraciju“, bioetika u razdobljima rata ima posebnu dužnost ne samo da pridonese rješavanju problema koji proizlaze iz biološke razornosti ratova, već i da reagira na razornost biotehnologije općenito. Njezine bi se opomene u tako ekstremnoj situaciji kao što je rat trebale čuti jasnije nego u razdobljima mira. No to se ne događa. Bioetika, kakva jest, pokazuje se nedostatnom za donošenje stvarnih promjena i ostvarivanje vlastitog kritičkog potencijala. Rat zato bioetiku poziva na promjene.

2.2.2. Stanje bioetike

Bioetika je nastala iz potrebe da se reagira na rastuću razornu moć novih tehnologija i neobuzdanost znanstvenih istraživanja potpomognutih novim tehnologijama. Reakcija je doista bila potrebna jer je čovjek u rukama počeo držati moć koja ima veoma dalekosežne posljedice i utječe na život u svim njegovim oblicima i na svim razinama. Problemi koji su se u 20. stoljeću stavili pred znanstvenu zajednicu se nisu mogli riješiti iz područja samo jedne znanstvene discipline, iz čega je proizašla potreba za multidisciplinarnim pristupom. Takvim pristupom je došlo do određenih pozitivnih pomaka u načinu na koji se provode znanstvena istraživanja i razvijanju načela medicinske etike. Bioetika je u relativno kratkom roku postala respektabilnom znanstvenom disciplinom:

„Stručne komisije i savjetodavna vijeća se sastaju, stručni radovi se traže a institucije i profesije različitih vrsta se oslanjaju na mnoštvo interdisciplinarnih stručnjaka i njihovo specijalizirano znanje... Političari možda žele intervenciju etičkih savjetnika da bi odgodili odluke o kontroverznim pitanjima ili žele polirati svoje zaključke odobravanjem učenih istomišljenika. Znanstvenici i korporacije možda misle da su takve konzultacije nužne za javni prihvaćanje njihovih aktivnosti ili da će im, ako

---

¹⁰⁶ Turza, Karel, „Bioetika i kultura: Može li bioetika pridonijeti stvaranju interkulturalnosti?“, *JAHHR*, Vol. 3., No. 5., 2012., str. 256.

¹⁰⁷ Lewis, C.S., "Learning in War-Time", str. 53

nešto pođe po krivu, angažiranje stručnjaka pomoći dokazati da su poduzeli mjere predostrožnosti.“¹⁰⁸

Razne osobe i organizacije bioetičare angažiraju iz različitih razloga, ali najmanje zato što im je stalo do njihovih zaključaka o etičnosti određenih postupaka i situacija. Bioetika je utkana u sustav biopolitike koji kontrolira život, iako se biopolitici u teoriji suprotstavljaju. No u svemu tome je najgore to što, iako je rasla u respektabilnosti, bioetika nije sazrijela u ono što sama želi biti.

Bioetika teži tome da od početnog multikulturalnog pređe na interdisciplinarni pristup u kojem je suradnja između različitih disciplina puno dublja nego u multikulturalnom pristupu. Cilj takve integrativne bioetike je stvaranje novog tipa znanja „što se zasniva na pluriperspektivnom razumijevanju istine i što se služi sa sukladnom, integrativnom metodologijom“.¹⁰⁹ Upitno je koliko je bioetika uspješna u realizaciji takvog orijentacijskog znanja. Među disciplinama koje sudjeluju u projektu bioetike postoje velike razlike i mnoga neslaganja. Filozofi s pravom upozoravaju da je temeljna problematika s kojom se bioetika suočava etičke naravi. Medicinska je struka pak sklona bioetiku izjednačavati sa medicinskom etikom, iako je bioetika širi pojam. Osim toga, pojedine discipline uključene u projekt bioetike su toliko specijalizirane da se bioetika često zapetljava u rasprave koje sami bioetičari ne razumiju. Upetljanost u intelektualna prepucavanja i rasprave čini bioetiku služavkom onih sila koje treba kritički ispitati. Čini se kao da bioetika postoji samo da bi se stvorio privid svojevrsnog otpora i moralnog propitivanja. Zato nije čudo što u javnosti, koja je u potpunosti isključena iz bioetičkih rasprava pa mnogi ni ne znaju što je bioetika, postoji određena skepsa prema vrijednosti i mogućnosti etičkog propitivanja problema suvremene znanosti i tehnologija.

2.2.3. Kakvu bioetiku trebamo?

Kada je u jednom intervjuu upitan o tome treba li se s političkim i moralnim problemima obraćati narodu ili vlastima, Noam Chomsky je rekao: „Moćnici već znaju istinu i nemaju potrebe čuti je od nas. Bilo bi to gubljenje vremena. Nadalje, oni su loša publika. Mi moramo govoriti ljudima koji mogu raskrinkati, srušiti ili sapeti moć“.¹¹⁰

Ukoliko se ta rečenica primijeni na bioetiku, moglo bi se zaključiti da je bioetika gubitak vremena. Bioetičarima bi razvijanje bioetičke svijesti u javnosti trebala biti primarna briga. Slaba upoznatost javnosti sa bioetičkom problematikom, pogotovo onom koja se ne tiče

---

¹⁰⁸ Powers, Madison, „Bioethics as Politics: The Limits of Moral Expertise“, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 15, Number 3, 2005., str. 305-306.

¹⁰⁹ Čović, Ante citiran u: Jelkić, Vladimir, „Kakvo znanje trebamo?“, *Filozofska istraživanja*, god. 31, sv. 2, 2011., str. 260.

¹¹⁰ Chomsky, Noam, *Moć i teror*, Naklada Jesenski i Turk, 2003., str. 85.

eutanzije i pobačaja, pokazuje da nije tako. Bioetika je previše usmjerena na intelektualne krugove i moćnike. To joj pomaže da se etablira kao znanost, ali ne pomaže joj doprinijeti stvarnim promjenama u svijetu. Pogotovo je to istina kada su u pitanju bioetički problemi u ratu. Moćnici jako dobro znaju da biološko oružje ima negativne posljedice za ljude i okoliš. Zato ga koriste i razvijaju. Da bi se stvari promijenile, potreban je pritisak javnosti. Taj pritisak pak kreće od rađanja svijesti u pojedincu.

Narod nije toliko nemoćan kao što ga se suptilno uvjerava. Da jest, ne bi se medije u tolikoj mjeri koristilo da njime manipuliraju, niti bi se manipuliralo pojmom terorizma da se stvori strah i mržnja prema Drugom. Ne bi se stvarao osjećaj moralne dužnosti patriotizma, niti bi se patriotizam izjednačavao sa poslušnošću državi. Sve te razine manipulacije i blokade točnih informacija su nešto s čime se bioetika mora suočiti u širenju bioetičke svijesti. Ona bi se u tom slučaju morala suočiti i sa svojim ograničenjima i problemima, a možda bi neke od problema i riješila.

Od bioetike se ne može očekivati da riješi sve etičke i druge probleme koji se javljaju u ratnim okolnostima. No bioetici u korist ide to što je ona potrebna. Potrebno je propitivati način na koji čovječanstvo u cjelini i pojedinci koriste znanje koje ima nepredvidljive i dalekosežne posljedice. „Nemamo izbora nego pokušati se baviti opasnim znanjem i to na taj način da tražimo još znanja. Dakle, moramo se nastaviti miješati u sustav. Razlika od dosadašnjeg miješanja je u poniznom poštivanju sila prirode i uvažavanju vlastitog etičkog naslijeđa“.¹¹¹

Rat je fenomen koji razotkriva krhkost života i realnost smrti te „predstavlja otrežnjenje za razum i izazov za čovječnost“.¹¹² Rat je izazov i za bioetiku. On čini potrebu za znanjem o tome kako koristiti znanje još hitnijom. Na bioetici je da na tu potrebu odgovori ne samo intelektualnim razmatranjima već i aktivističkim djelovanjem.

---

¹¹¹ Jelkić, Vladimir, „Kakvo znanje trebamo?“, str. 260.

¹¹² Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća“, str. 85.

Literatura

- Antić, Miljenko, „Iraq War (2003-): Was It Morally Justified?“, *Politička misao*, god. 46, br. 1, 2009., 88-113.
- Baudrillard, Jean, *Duh terorizma*, Meandar, Zagreb, 2003.
- _____. *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001.
- Beeching, Nicholas J., Dance. David A. B., Miller, Alastair R. O., Spencer. Robert C., „Biological warfare and bioterrorism: clinical review“. *BMJ*. Volume 324, 2002., 336-339.
- Bilandžić, Mirko, „Terorizam i restrukturiranje društvene moći“, *Polemos 16*, 2013., 31-49.
- Bioterrorism Agents/ Diseases, *Centers for Disease Control and Prevention*, <<http://www.bt.cdc.gov/agent/agentlist-category.asp>>
- Bokan, Slavko, „Biološko i toksinsko oružje“, *Medix*, God. IX., Broj 51., 2003., 30-34.
- Carter, Bill, „NBC Correspondent Ayman Mohyeldin Is Returned to Gaza“, *The New York Times*, <www.nytimes.com/2014/07/19/business/media/nbc-correspondent-ayman-mohyeldin-is-returned-to-gaza.html>
- Chen, Pauline W., „The Bullying Culture of Medical School“, *The New York Times*, <well.blogs.nytimes.com/2012/08/09/the-bullying-culture-of—medical-school>
- Chomsky, Noam, *Moć i teror*, Naklada Jesenski i Turk, 2003.
- Conclusions: Roles and identities, *The BBC Prison Study Official Website*, <www.bbcprisonstudy.org/bbc-prison-study.php?p=55>
- Conclusions: The psychology of tyranny, *The BBC Prison Study Official Website*, <<http://www.bbcprisonstudy.org/bbc-prison-study.php?p=57>>
- Goldstein, Richard, „Paul W. Tibbets Jr., Pilot of Enola Gay, Dies at 92“, *The New York Times*, <www.nytimes.com/2007/11/01/obituaries/01cnd-tibbets.html>
- Gross, Michael L., „Bioethics and Armed Conflict: Mapping Moral Dimensions of Medicine and War“, *Hastings Center Report 34*, no. 6., 2004., 22-30.
- Hedges, Chris, *Carstvo opsjena*, Algoritam, Zagreb, 2011.
- Holliday, Ian, „Ethics of Intervention: Just War Theory and the Challenge of the 21st Century“, *International Relations*, Vol. 17., 2003., 115-133.

- Jelkić, Vladimir, „Kakvo znanje trebamo?“, *Filozofska istraživanja*, god. 31, sv. 2, 2011., 255-261.
- Kalanj, Rade, „Postmodernistički vidokrug Jeana Baudrillarda“, Predgovor u; Baudrillard, Jean, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001., I-XXVII.
- Klugman, Craig, „Does medical education make physicians susceptible to participating in torture?“, *Bioethics.net* <www.bioethics.net/2013/11/does-medical-education-make-physicians-susceptible-to-participating-in-torture>
- Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća“, *Medijska istraživanja*, god. 6, br. 1., 2000., 75-87.
- Koepsel, David, „On Genies and Bottles: Scientists’ Moral Responsibility and Dangerous Technology R&D“, *Science and Engineering Ethics*, 2010., 119-133.
- Koprek, Ivan, „Pacifizam i teorija pravednog rata“, *Obnovljeni život*, Vol. 46., No. 5., 1991., 459-472.
- Krivak, Marijan, *Biopolitika: nova politička filozofija*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2008.
- Lévinas, Emmanuel, *Totality and Infinity*, Duquesne University Press, 1969.
- Lewis, C.S., „Learning in War-Time,“ *The Weight of Glory and Other Addresses*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Co., 1965.
- MacIntyre, Alasdair, „Je li patriotizam vrlina?“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004., 15-34.
- Miles, Steven H., „Torture: the Bioethics Perspective“, *From Birth to Death and Bench to Clinic: The Hastings Center Bioethics Briefing Book for Journalists, Policymakers, and Campaigns*, ed. Mary Crowley, Garrison, NY: The Hastings center, 2008., 169-172.
- _____. „Military Doctors and Deaths by Torture: When a Witness Becomes an Accessory“, *Bioethics.net* <www.bioethics.net/2013/02/military-doctors-and-deaths-by-torture-when-a-witness-becomes-an-accessory>
- Mordini, Emilio, „Biowarfare as a biopolitical icon“, *Poiesis & Praxis*, 2005., 242-255.
- Nathanson, Stephen, „U obranu umjerenog patriotizma“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004., 35-58.
- Poll results:Torture, *YouGov Global*, <today.yougov.com/news/2014/04/08/poll-results-torture>
- Powers, Madison, „Bioethics as Politics: The Limits of Moral Expertise“, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 15, Number 3, 2005., 305-322.

- President Bush Thanks Military, *The White House*, <georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/08/20030814-2.html>
- Primorac, Igor, „Državni terorizam i protuterorizam“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., 55-70.
- _____. „Patriotizam: prizemni i etički“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., 89-109.
- _____. „Patriotizam sveden na pravu mjeru“, *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2004., 59-77.
- _____. „Pravedni rat“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., 13-24.
- _____. „Terorizam“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., 45-53.
- _____. „Zaštićenost civila u ratu“, *Etika na djelu*, Kruzak, Zagreb, 2006., 25-43.
- Sardar, Ziauddin, Davies, Meryll Wyn, *Zašto ljudi mrze Ameriku?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Sheeran, Timothy J., „Bioterrorism“, *Encyclopedia of Environmental Microbiology*, 2003.
- Stanić, Sanja, Kutleša, Anja, „Rat i okoliš“, *Polemos 11*, 2008. 11-31.
- Turza, Karel, „Bioetika i kultura: Može li bioetika pridonijeti stvaranju interkulturalnosti?“, *JAHK*, Vol. 3., No. 5., 2012. 255-266.
- Vargas, Jose Antonio, „Virtual Reality Prepares Soldiers for Real War“, *The Washington Post*, <www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/02/13/AR2006021302437.html>
- Wikler, Daniel, Barondess, Jeremiah, „Bioethics and Anti-Bioethics in Light of Nazi Medicine: What Must We Remember?“, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 3, Number 1, 1993., 39-55.
- WMA Declaration of Tokyo, *World Medical Association*, <www.wma.net/en/30publications/10policies/c18/index.html>
- Zimbardo, Philip G., *Stanford Prison Experiment*, <<http://www.prisonexp.org/>>